

הרב יעקב לויפר

ירושלים

גלגולי הקמץ האשכנזי

בזמננו נפוצים בארץ ישראל שלשה מבטאי דיבור עיקריים שכל אחד שמע אותם לבטח. המבטא המכונה 'מבטא ספרדי' הוא הנפוץ ביותר ואין למעשה דובר עברית שאינו משתמש בו כשפת היום-יום. מבטא זה נתייחד בכך שאינו מבדיל בין קמץ גדול לפתח ולא בין צירי לסגולי [ש'על הגייר' יש הבדל בין התנועות האלו, והוא שהקמץ והצירי נקראים 'תנועות גדולות' או 'ארוכות' והפתח והסגול נקראים 'תנועות קטנות' או 'קצרות'. אך הבדל זה קיים רק בתיאוריה ואינו מורגש למעשה אצל אף אחד מדוברי מבטא זה¹]. תחת זאת קיים במבטא זה הבדל בין קמץ גדול

1. רובו של המאמר התפרסם בהמשכים בתוספות התורניות של 'המודיע' ואח"כ 'המבשר'. במשך הזמן נוספו לי ידיעות שונות מתגובות של קוראים ועוד. עתה מתפרסמים הדברים באופן מסודר בכמה זו. חלק מהדוגמאות המובאות במאמר זה מבוססות על הספר הנפלא של הרב בצציון כהן ז"ל, שפת אמת, ירושלים תשמ"ז. מטרתו של ספר זה הייתה לברר את המבטא וההגייה הנכונים [לדעתו] הן בנוגע לתיצורים והן בנוגע לתנועות. מטרתו במאמר זה אינה אלא לברר מה היה המבטא האשכנזי מימי קדם בנוגע לתנועות קמץ וצירי, מבלי לקבוע מסמרות מהו 'נכון' ומהו 'לא נכון'.
2. קמץ גדול, הנקרא גם 'קמץ רחב' הוא הקמץ הרגיל, שבמבטא הספרדי הוא מבטא כפתח.
3. וכה הם דברי רבי יוסף חיים אל חכם מבגדאד בשו"ת רב פעלים, ח"ב, אורח סי' כה: 'יזמה ששאלתם אם יש הפרש בין שבה וצירי וסגול, ובין קמץ ופתח, הנה בודאי יש הפרש בין כל אור"א, אך בעה"י גם דבר זה נתקלקל בדורות האחרונים ויש מקומות שעושים שינוי אך חלוקים זמ"ז, ועיין להמרים די לונגאנו בספר שתי דיות בפרק שקראו הלכות שבא ע"ש, והגאון יעב"ץ ז"ל כתב על האשכנזים בזה"ל, ובהו משונתני אתני חטאת קבועה שאין אנתנו מבדילים בין צירי לשוא ע"כ, ופה עירינו בג'אדא בעה"ר אין להם יריעה מכל זה, ואין מלומדים להפריש בין שוא וצירי וסגול ובין פתח וקמץ, הן הילדים לומדי המקרא, הן בעלי בתים והזמן העם, הן החזונים בקריאת ס"ת, והשי"ת בדחמיו יעזרינו על דבר כבוד שמו ותחזינו עטרה ליושנה והוא יתברך יאיר עינינו באור תורתו, אכ"י"ר.
4. מדרקקי הספרדים אמרים שיש גם הבדל של איכות בין הקמץ הרחב לקמץ החטוף, ולדבריהם הקמץ הרחב הוא ממוצע בין תנועת A לתנועת O, וכך עולה לכאורה מדברי ראב"ע בספר צחות (מהר" פויראד תקפ"ז, דף ג ע"ב): "ידע, כי תנועת קמץ גדול מורכבת מחולס ומפתח גדול. על כן היא צורתה כצורת שניהם, כי נקמץ מהם. גם הפה נקמץ בקריאתו ואינו פתוח כפתח גדול, כאשר אנתנו קוראים אותו במקומות האלה. רק אנשי טיבריא גם חכמי מצרים ואפריקיה יודעים לקרוא הקמץ הגדול". עולה מכאן שראב"ע עצמו – הכותב את ספרו בעברית ליהודי אירופה – מתאר מצב של חוסר הבדלה בין קמץ לפתח, 'כאשר אנתנו קוראים אותו במקומות האלה', רק אנשי טיבריא וחכמי מצרים ואפריקיה ידעו להגות אותו כראוי. ובאמת מי שאינו מומחה ובעל אוזן רגישה של הרב נפתלי צבי דמביצר, 'הקמץ בהבדל זה, ואף מדרקקי הספרדים עצמם אינם נוהגים בו בדיכונים היומיומי, אלא אולי – לכל היותר – בשעת תורה ותפילה. מקורות והרחבה בעניין קמץ זה ראה במאמרו של ידידי הרב אהרן גבאי, 'הקמץ במסורת אשכנז', נוד התורה, טו (סיון תשס"ז). במאמר זה (עמ' רלז, גרמניה) טוען הכותב שיהודי גרמניה הגו את הקמץ 'הממוצע', ולא הייתה קריאתו אצלם כפתח ממש (וראה גם במאמרו של הרב נפתלי צבי דמביצר, 'הקמץ בהבדל החסידים (ג)', נוד התורה, כ (איייר תשס"ט), עמ' קסא). רוב הראיות שיוכחו להלן יכולות להתיישב גם עם הקמץ הממוצע, אבל הראיות שיוכחו בסעיף ד' מטעויות של נקדיה מחזוריים המנקדים קמץ במקום פתח ולהיפך – בזה יש לבדוק, שאם יש כמותם במחזוריים אשכנזיים מובהקים [ולמיטב ידיעתי יש ויש, וראה בספרו של אלדד המוזכר להלן בהערה 14], הרי שהדבר מוכיח שגם באשכנז היה טשטוש גמור בין קמץ לפתח, כמו במבטא הספרדי של מימנו. כך ישנם גם ראיות נוספות, כגון זו של הרוקח המונה רק חמש תנועות (ראה את הקטע 'ששה קולות') ועוד, המוכיחות שבתקופה זו לא

[חצי גבורים – פליטת סופרים, חוברת יא, תמוז תשע"ט]

לקמץ קטן שהוא תולדת החולם. כגון במילה כל שגם הספרדים מבטאים אותה כמו האשכנזים. וכנ"ל באל"ף של המלה אָנִיָּה. ובמילים כמו אָנוּ קָדְשׁוּ קָדְשׁוּ וכו'.

המבטא האשכנזי המכונה 'ליטאי' מבדיל בין כל התנועות [כלומר, סימני הניקוד]. את הקמץ הוא הוגה כמו החולם במבטא הספרדי [דהיינו כמו O בלועזית] ואין לדידו הבדל בין קמץ גדול לקמץ קטן. את החולם הוא מבדיל מן הקמץ בכך שהוא מוסיף לו יו"ד נאף במקום או. לדוגמא, המדבר במבטא זה אינו מבדיל בין המלה גוי לבין 'יש דברים גוי', כך שהחולם הוא בעצם קמץ בתוספת יו"ד. ודוגמא טובה לכך היא בשם אדנות. במבטא אשכנזי אין הבדל בין ההברה דו לבין ההברה נִי. ושתיהן נשמעות שוות ממש. יוצאי גרמניה ועוד – הוגים את החולם כמו OU (אָאוּ) או AU (אָאוּ).

אף הצירי מובדל במבטא זה מן הסגול בכך שמוסיפים לו יו"ד הנשמע ומבטא היטב [אין]. תופעה זו חדרה גם לעברית המדוברת היום במלים פִּינֶצֶד וְהִיָּקֶן, ואצל רבים מאוד – גם במלה תִּלְשָׁע או בִּיצִים וְעִינִים.

המבטא המכונה 'חסיד' הוגה את הקמץ בשתי צורות. כשהקמץ מופיע בהברה פתוחה הוא נהגה כמו שורוק של שאר העדות, U באותיות לועזיות, וכשזו ההברה סגורה² – כמו הקמץ הליטאי. נדגים את המושגים 'הברה פתוחה' ו'סגורה': המלה דָּכָר נחלקת לשתי הכרות: דָּ / כָּר. ההברה הראשונה אינה מסתיימת באות שוואית ש'סגורה' את ההברה, ועל כן היא נהגית כמו שורוק של שאר העדות. ואילו ההברה השניה 'נסגרת' ונעצרת על ידי הרי"ש שבסוף המילה, ורי"ש זו היא שוואית, כלומר נקודה בשווא נח [אף שלא מנקדים אותה], והיא נהגית כמו קמץ ליטאי.

את השורוק הוגה המבטא הזה כחיריק ואינו מבדיל ביניהם³. את הצירי הוגה חלק גדול מהציבור החסידי כפתח בתוספת יו"ד [כמו אֵין]. הסגול נחלק לשתי צורות. במילים מלך, כתר, ודומיהן, הוא נהגה מִלְךְ, כִּתֵּר. כלומר, הסגול שתחת ההברה הראשונה שהיא המוטעמת, נהגה עם יוד לאחריה. [כמו צירי ליטאי]⁴. אבל הסגול שתחת ההברה השניה נהגה כמבטא הסגול הליטאי והספרדי. ישנם גם הבדלים בהגיית השווא, ולא ניכנס אליהם כאן.

המבטאים האלו נשתמרו בימינו רק ביהדות החרדית. שאר היהודים דוברי עברית, בין חילונים ובין דתיים לאומיים, עברו לגמרי למבטא ה'ספרדי', ואף החרדים הגרים בארץ ישראל, ששפתם

היה הבדל כלל בין קמץ לפתח.

כמו כן, ברור שבשלב מסוים הפך הקמץ האשכנזי לקמץ גמור, כמו שהוא בימינו. השאלה היא רק מתי התחיל הדבר. מן הראיות שאביא להלן (בסיכום יזמן השני⁵) על הכיח האשכנזי המציין קמץ רחב עם וי, ניוכח לדעתי כי בזמן מסוים היו הקמץ הרחב והחולם והים ממש, וזמן זה הוא ככל הנראה כבר בשלהי תקופת הראשונים. כל זה אינו מתאים כלל לקמץ ה'ממוצע', שלמרות שמו אינו באמת ממוצע בין הברת A להברת O אלא כמעט זהה לפתח, ואזן שאינה רגישה תתקשה להבדיל ביניהם כלל.

5. הנקראת אצל מלמדי התינוקות האשכנזיים 'הברה מורכבת'.
6. בחלקים מסוימים של הונגריה כמו בפרשבורג היו הוגים את השורוק כממוצע בין השורוק הרגיל לחיריק – ולא כחיריק ממש, גם בגרמנית יש תנועה כזו המסומנת: Ů ובצרפתית היא U. קשה מאוד לבטא שורוק זה למי שלא אורגל בו ורגילים לדבר שכנראה השורוק החסידי הוא תולדה של שורוק זה שהפך לחיריק גמור מחמת הקושי לבטאו.

7. פירוט נרחב ומעולה על המבטא החסידי לענפי ודקיותיו השונות הביא ידידי הרב נפתלי דמביצר, הברת החסידים, לונדון תשע"ב.

היומיומית עברית, משתמשים במבטא הספרדי בדיבורם*, לבר מאשר בשעת התפילה – ובאופן חלקי גם בשעת הלימוד – שאז הם משתמשים במבטא האשכנזי הישן¹⁰.

הכינויים למבטאים האלו הינם חדשים. המבטא 'הליטאי' אינו ליטאי, אלא היה קיים בכל ארצות מערב אירופה, ואף במזרח – בליטא וברוסיה כולה, ומי שגר שם דיבר בו, הן חסידים והן מתנגדים. המבטא המכונה 'חסיד' שייך לאזורים כמו גליציה, הונגריה, פולין ועוד, וגם שם היה זה המבטא המקומי שלא היה שונה בין חסידים למתנגדים. המבטא 'הספרדי' דובר בכל ארצות המזרח ולא היה קשור דווקא לספרד, ממש כמו שהשם 'ספרדי' הוא כינוי מוטעה ליוצאי עדות המזרח. למעשה זהו המבטא הנפוץ ביותר בכל העולם, והתיעודים שיש ממנו הם העתיקים ביותר, החל מתרגום השבעים.

מבטא נוסף הוא המבטא התימני, שאמנם אינו נפוץ אלא בקרב התימנים, אך יש לו חשיבות מחמת מנהגם לשמור על המסורת בדיוק גדול, ולמבטא זה יש אפוא משקל סגולי גדול. מבטא התימנים מתייחד בזה שהקמץ שלהם הוא \circ כמו הקמץ הליטאי. בחולם יש להם שתי צורות מבטא: יש מהם ההוגים אותו כמו צירי ממש¹¹. ויש מהם ההוגים אותו כממוצע בין חולם לצירי – והתימנים עצמם סבורים שהאחרון הוא המדויק יותר. כמו כן, אין לתימנים הבדל בין סגול לפתח ושניהם נהגים כפתח. זולת זאת יש להם כללים בהיגוי החטפים שלא נעמוד עליהם כאן [כללים אלו נמצאים בספרי המדקדקים הראשונים כמו ר"י חיוג' ועוד].

זולת המבטאים הללו ישנם מבטאים נוספים, אך אלו שהוזכרו עד כאן הינם הנפוצים והידועים ביותר.

במאמר זה נשתדל להראות שאבותינו האשכנזים דיברו בעבר במבטא הספרדי, ובערך לפני כשבע מאות שנה, או פחות, חל שינוי אצל יהודי גרמניה, כנראה בעקבות שינוי שחל בגרמנית המדוברת באותה עת [גרמנית עילית בינונית], והקמץ שלהם, שהיה נהגה עד אז בתנועת α , או בתנועה הדומה לה ביותר, הפך לתנועת \circ שהיא הקמץ ה'ליטאי' של ימינו [לאחר מכן כאשר גלו ממערב אירופה למזרח, הפך הקמץ בחלק מן המקומות גם לתנועת α , שהיא הקמץ 'הספרדי' של

8. למעט מילים בודדות, בעיקר אלו הקשורות לתחומי הקדושה, כגון 'תורה' 'תוספות' 'שיבה' 'אמת' 'חסידות' 'רבי' 'יחיד', וכיוצא בזה, או שמות החרדים העבריים, או ניבים וביטויים כמו 'מול טוב', 'שְׁכונָה' 'קיצור' של 'ישר כוח'. במקרים אלו חוזרים הדוברים למבטא האשכנזי גם בצורת ה'מלעיל' שלו. השימוש במילים אלו בצורתן האשכנזית משתנה מקהילה לקהילה ואינו אחיד.

9. או בשעת אמירת דרשה בציבור, אם הדרשה נאמרת בעברית.

10. מרחק ומפליא לראות כיצד יולד חרדי אשכנזי שמשפחתו דוברת עברית לומד בתחילה לדבר במבטא ספרדי, ביול שלוש עשרה הוא מתחיל ללמוד קריאה ב'יחיד' במבטא האשכנזי, ואז הוא קורא מתוך ספר חבירה אשכנזי, שכן סימני התנועות האשכנזיים מקושרים אצלו עם ההברה האשכנזית. כאשר הוא ינסה לכתוב מילים משפת הדיבור שלו (שהיא במבטא ספרדי) הוא יתפוס את החולם כמו קמץ! לדוגמה: את המילה 'מקום' הוא יכתוב וינקד מקם. לאחר תקופת זמן נוספת הוא מתבגר מספיק כדי לקלוט ולהפנים את שני המבטאים, ומאז למשך כל ימי חייו הוא ישלוט היטב בשניהם, וישתמש בזה בדיבורו ובהתפילות, מבלי להתבלבל, בצורה מעוררת התפעלות. והרבה אינו פשוט כלל וכלל, כפי שאפשר לראות אצל הנשים בציבור החרדי, אלו לומדות בבתי הספר בדרך כלל במבטא הספרדי, ולעולם אינן מצליחות להשתלט כראוי על המבטא האשכנזי. כך גם בעלי תשובה שהצטרפו אל הציבור החרדי האשכנזי. חרדי 'רגיל' שישמע מפייהם אמירת 'קדיש', יזהה מיד שהם לא גדלו על ברכי המבטא הזה.

11. יהודי הקבלה מעניינת נוספת בין המבטא התימני למבטא הליטאי הרחוק ממנו מרחק רב כה מבחינה גיאוגרפית ותרבותית.

ימינו¹²].

כנראה היה שלב ביניים שבו הקמץ כבר הפך לקמץ 'אשכנזי', ואילו החולם נשאר עדיין בצורתו 'הספרדית', דהיינו תנועת \circ גרידא, מה שגרם שהקמץ והחולם הפכו לתנועה אחת, דבר שכמובן לא היה נוח. אולי זו הסיבה שבסופו של דבר השתנה גם החולם האשכנזי והפך לתנועת α או תנועת α או α . אך מכל מקום, כפי שנשתדל להוכיח, התהליך היה כך: קודם השתנה הקמץ, ואחריו החולם.

גם הצירי השתנה אצל האשכנזים מתנועת e היתה לגמרי לסגול, לתנועת ϵ המכילה כעין יו"ד נחה¹³, לכאורה אין קשר בין שני התהליכים, ואולי גם אין חפיפה בזמנים שלהם. על כל פנים – עד לפני כשבע מאות שנה שניהם טרם התרחשו. זאת ועוד: שינוי זה התרחש רק ב'אשכנז' דהיינו בערך בגבולות גרמניה של ימינו, ואילו בחלקים אחרים של אירופה כגון צרפת או איטליה לא ארע כלל שינוי זה, והיהודים התושבים המשיכו להתפלל וללמוד במבטא 'ספרדי' עד היום.

תופעה זאת של שינוי המבטא האשכנזי ידועה, ואף הוקדש לה מחקרים שונים¹⁴. במאמר זה אביא לכך ראיות מזורזות שונות בהן נתקלתי, שהעניין בהם – מעבר לתופעה המספרת עצמה – הוא שפעמים רבות מתבארות לפי זה נקודות תמוהות בדברי הראשונים או בכתבי יד אשכנזיים מנוקדים. לפני שנביא ראיות מדברי הראשונים עצמם, נצטט את דברי בן התקופה, רבי אברהם אבן עזרא שגלה מספרד המוסלמית לאירופה. כל ספרי ראב"ע הכתובים עברית נתחברו לאחר שהגיע לאירופה, כדי ללמד את בני אירופה את חכמת ספרד, ולכן כשהוא מעיד על הקמץ "גם הפה נקמץ בקריאתו ואיננו פתוח כפתח גדול, כאשר אנחנו קוראים אותו במקומות האלה", אתה לומד מכך שראב"ע לא נתקל בשינוי בהגיית הקמץ כשעבר מספרד לאירופה, שהרי הוא מציין "כאשר אנחנו קוראים אותו במקומות האלה", והוא מדבר לבני אירופה שעל אדמתה שהה באותה עת ובה חיבר את כל ספריו העבריים. לעומת זאת, ר' דוד בן יחיא ממגורשי ספרד, כותב בספרו 'לשון לימודים' (שער ראשון דרך ה') 'ובארצות אשכנז הם בקיאים בקריאת הקמץ עד היום הזה'. בן יחיא שחי במפנה המאות 15-16 כבר הכיר מבטא אשכנזי השונה מהמבטא הספרדי.

12. המאמר מתמקד במעבר מקמץ 'ספרדי' לקמץ אשכנזי באופן כללי, מבלי להיכנס להבדלים שבתוך המבטא האשכנזי, אך מסתבר ומוכרח שהתהליך היה כמו שכתבנו בפנים: $\alpha < \alpha$, דהיינו בתחילה קמץ 'ספרדי', לאחריו 'ליטאי', ומשום לקמץ 'חסיד' בחלקים מסוימים של מזרח אירופה. זאת בגלל מיקום תנועות אלו בכלי הדיבור. תנועת α היא תנועה המבוצעת בפה פתוח, ומבלי לשון את הלחיים או הלשון, ואילו תנועת α מבוצעת על ידי כיווץ השפתיים למין עיגול, בדומה לכיווץ בשפת שריקה. תנועת α נמצאת באמצע הדרך, הלחיים והשפתיים מתחילות להתכווץ בביצועה, אך לא מתכווצות כל כך כמו בתנועת α . לכן מסתבר שהתהליך המעבר בין התנועה α , ובין התנועה α עבר דרך התנועה האמצעית α , ולא להיפך.

13. כמו שהדגמנו לעיל.

14. הראשון שעסק בעניין זה הוא חוקר הלשון הנודע חנוך ילון ז"ל, ראה שבילי מבטאים, מתוך קונטרסים לענייני הלשון העברית, א (תרצ"ח), עמ' 66-63; הנ"ל, 'הגיה ספרדית בצרפת הצפונית בדורו של רש"י ובדורות שאחריו', בתוך: קונטרסים לענייני הלשון העברית: ענייני לשון, ח"א, עמ' 16 ואילך; הנ"ל, 'בעלי מסרת שבמערב', לשוננו גב (תרצ"א), עמ' 204. ובעיקר אצל אילן אלדד, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: לפי מחזוריים אשכנזיים מנוקדים מן המאות י"ב וי"ג בחוספת בירור דרכי ניקודם, עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ז, א, מבוא, עמ' יט ואילך, ופיק ראשון, עמ' 16-32.

א. חילופי השמות קמץ-פתח

תופעה ידועה ושכיחה בימינו בקרב דוברי המבטא ה'ספרדי', והיא טשטוש גמור בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. לעומת זאת אצל אלו האמונים על המבטא האשכנזי, הצירי והסגול, ועוד יותר מכך הקמץ והפתח, הם שני עולמות, והם אינם טועים ומחליפים ביניהם לעולם. והנה רבותינו הראשונים נוהגים לקרוא לקמץ 'פתח' ולהיפך. כשאנו מוצאים דבר כזה אצל ר'אב"ע¹⁵, אין הדבר עשוי להתמיהנו, שכן הוא בוודאי דיבר במבטא 'ספרדי' וכפי שהעיד בעצמו במשפט שהבאנו לעיל מספר 'צחות', אך גם רבותינו הראשונים מצרפת ואשכנז קוראים לקמץ 'פתח'¹⁶. לדוגמא: בפרשת ויצא (כט, כז) על 'מלא שִׁבְעָ זאת' כותב רש"י: "ואי אפשר לומר שִׁבְעָ ממש, שאם כן היה צריך לניקד בפתח השי"ן", אף שכוונתו לקמץ כמובן. ובפירושו למסכת ברכות (מז ע"א) מפרש רש"י את המושג 'אמן חטופה' בכך שקוראים את האלף של אָמן בחטף פתח ולא בקמץ. וזה לשונו שם: "חטופה – שקורין את האלף בחטף ולא בפתח, ואומר אָמן והוא צריך לומר אָמן"¹⁷. אם רש"י היה מדבר במבטא 'אשכנזי' כמו של ימינו, מבטא שיש בו הבדל מובהק ובוטל בין קמץ ופתח, והוא לא היה יכול לכתוב כך, אך רש"י דיבר במבטא 'ספרדי', ובמבטא זה אין הבדל בין קמץ לפתח.

על זו הדרך לשון רש"י במסכת ברכות שם (יג ע"ב) "ובלבד שלא יחטוף בחי"ת – בשביל אריכות הדל"ת לא ימהר בקריאתה, שלא יקראנה בחטף בלא פתח, ואין זה כלום", כלומר, כשאומרים את מילת אָמֵן בקריאת שמע צריך להיזהר שלא לקרוא את החי"ת בחטף אלא לאומרה בקמץ כהלכתו. אבל איך רש"י מתאר זאת? "שלא יקראנה בחטף בלא פתח" אף שהוא מתכוון כמובן לקמץ שתחת החי"ת¹⁸.

ובאמת היעב"ץ בספרו 'מור וקציעה' (סי' ס"א) תמה על דברי רש"י. תמיהתו מובנת לאור מבטאו האשכנזי, אבל לא כן בדורו של רש"י. גם הב"ח שבוורו כבר היה קיים ההבדל בין קמץ לפתח – כותב (או"ח קכד, ו) "ורצונו לומר שקורין את האלף בשב"א נוטה לצירי" – אָמן, והוא צריך לומר אמן בפתח. ולא דוקא פתח אלא הוא הדין קמץ וכמו שאנו קורין אָמן, דקמץ קרא גם כן פתח, כמו שפירש ה"ר אברהם אבן עזרא בפסוק (שמות טו, יח) ה' ימלוך לעולם ועד"¹⁹.

כמו כן להיפך, יש שרש"י קורא לפתח – קמץ. כמו באיוב (יד, ט) על 'וְעָשָׂה קָצִיר כְּמוֹ נָטַע', כותב רש"י: "נָטַע – שם דבר הוא וטעם הברתו למעלה בנו"ן (מוטעם מלעיל), וננקד כולו קמץ מפני שהוא סוף פסוק אך מגזרת נָטַע הוא". וכוונתו להדגיש שלא יחשוב הלומד שהמילה נָטַע היא

15. כגון בפירושו לשמות טו, ב על 'ה'; שם טו, יח על 'וָעָד'; שם טז כה על 'שִׁבְעָ', שם בפירושו הקצר (לא, טו) על 'שִׁבְעָ' – ופתחו הבי"ת; במדבר יא, כח על 'קְלָאם'. בהערות למנחת שי מהדורת צבי בצר לשמות טו, יח הובאה הפניה לדיון מפורט במינוח של ר'אב"ע בענין זה, Leo Pries, Die grammatikalische Terminologie des „Abraham Ibn Esra, Basel 0591, pp. 511-611.

16. ועיין ר' חיים פישל אפשטיין (נכדו של ה'נרדע ביהודה'), תשובה שלמה, אה"ע סי' כו, סט. לואיס תש"א, עמ' 75-74 שעמד כבר על עובדה זו לפיה הראשונים מכנים את הקמץ 'פתח'.

17. הניקוד הוא כמובן שלי, לצורך הבהרת הענין.

18. בהגהות הגר"א שם הגיה את דברי רש"י: "ובלבד שלא יקראנה בחטף פתח". לפי גרסה זו מוכח מדברי רש"י עוד יותר שהמבטא בדורו היה 'ספרדי'. שכן מי שאומר אָמֵן בהברה אשכנזית, גם אם יאמר את המלה מהר ככל הניתן, לא יבוא לידי אמירת החי"ת בחטף פתח. לכל היותר יאמרנה בחטף קמץ. רק מי שמדבר בהברה ספרדית וחוטף את הדל"ת, יכול לבוא לידי חטף פתח כיון שהקמץ שלו שוה לפתח.

19. זהו אחד המקומות שהבאנו לעיל בהערה 15, ר'אב"ע מדבר שם על הניקוד של מילת וָעָד, והוא כותב שהיו"ר שלה 'פתוחה' אף שבדורו כוונתו לקמץ, כפי שמוכח מהרה"א שהוא מביא שם.

פועל עבר [פלוני נָטַע עץ] אלא מדובר כאן בשם עצם שהיה צריך להנקד נָטַע ומחמת סוף הפסוק ננקדה הגו"ן בקמץ, נָטַע²⁰.

המילה 'נָטַע' נקודה בקמץ ופתח, ובכל זאת רש"י מכנה אותה 'כולו קמץ'. ואף רבי יוסף קרא, תלמידו-חברו של רש"י כותב בפסוק באיוב ה"ל: "שם דבר הוא כמו נָטַע וסוף פסוק פתחה". כלומר, הטעם של 'סוף פסוק' גורם שיבוא קמץ במקום הסגול. וכמו כן על הפסוק "ויתשבת"יכם נָשָׂא מַעַל" (שם כא לד), כותב רש"י: "מַעַל שם דבר הוא, לכך ננקד כולו קמץ וטעמו מלעיל". אף שהענין נקודה פתח, קורא לזה רש"י קמץ.

במדרש שכל טוב לר' מנחם בר' שלמה שהתחבר בשנת ד' אלפים תתצ"ט כותב המחבר (בראשית מב, לה): "וכל שהוא מופעל ובלשון יחיד הרי הוא נקוד בשורק, והצד"י פתוחה, כגון צָרוּר צָוֶן אָפְרָיִם (הושע יג, יב)". ר' מנחם קורא לצד"י הקמוצה – פתוחה. וכן (שמות ז, כז): "ואם מָאָן אתה לשלח – הרי זו התראה. מָאָן – שהמ"ם נפתחת – הוא ענין מיאון שהוא עדיין עסוק בו, כגון יָאֵם מָאָן אתה לשלח", יָאֵם מָאָן ימאן אביה' (שמות כב, טז) אבל מָאָן שהמ"ם נסגלת, אי נמי בצירי – הוא מיאון שכבר היה, כגון (במדבר כב, יד) 'מָאָן בלעם', (דברים כה, ז) 'מָאָן יבמי', ויגיד עליו ריעו (שם): 'לֹא אֵבֶה יִבְמִי'".

שני דברים מוכחים מקטע זה: ר' מנחם קורא למ"ם של מָאָן מ"ם נפתחת, ועל מָאָן הוא כותב "שהמ"ם נסגלת", אי נמי בצירי" אף שלפי כללי הדקדוק לא שייך בשום אופן שהמ"ם של מָאָן תהיה בסגול, אלא שכנראה עמדו לפניו כתבי יד שגויים שניקדו סגול, כשלעצמו הוכיחה על החלפות סגול וצירי, ור' מנחם לא הכריע אם סגול או צירי, כיון שהיו בעיניו כאחדים.

ואף רש"י והתוספות מחליפים בין צירי לסגול: בפרשת שמות (א, כ), על וַיִּטֵּב אֱלֹקִים לְמִצְרָיִם, כותב רש"י: "וַיִּטֵּב – הטיב להם. וזה חלוק בתיבה שיוסדה שתי אותיות ונתן לה וי"ו יו"ד בראשה, כשהיא באה לדבר בלשון וַיִּפְעֵל", הוא נקוד היו"ד בצירי שהוא קמץ קטן²¹. כגון וַיִּטֵּב אֱלֹקִים לְמִלִּדוֹת, וַיִּרְבֵּ בְּכַת יְהוּדָה (איכה ב, ה) – הרבה תאניה, וכן וַיִּגְדַּל הַשָּׁאֲרִית ונחבזראין (דה"ב לו כ) – הגלה את השארית, וַיִּפֶן זָנָב אֶל זָנָב (שופטים טו ד), הפנה הזנבות זו לזו, כל אלו לשון הפעיל את אחרים".

וכעת יושם לב! רש"י פותח את דבריו בכך שכל 'לשון ויפעיל' נקוד ב'צירי' שהוא קמץ קטן. וכל הדוגמאות שהוא מביא חוץ מ'וייטב' נקודות בסגול, והוא אפילו אינו טורח לציין זאת.

וראה ב'אדרת אליהו' לגר"א כאן, המעיר על דברי רש"י אלו – "והספרדים אינן מבדילים בין צירי לסגול"; רש"י כמובן לא היה ספרדי, אבל המבטא המדובר באשכנז ובצרפת בתקופתו היה מבטא 'ספרדי'.

תופעה זו חוזרת על עצמה בפירוש רש"י לאיכה (ב, ה): "וַיִּרְבֵּ – יו"ד נקוד קמץ קטן, שהוא לשון ה'רַבָּה את אחרים'; וַיִּרְבֵּ הָעָם וַיַּעֲזְמוּ – נקוד חירק, שהוא לשון 'רַבָּה הוא עצמו'. וכן כל

20. כמו 'הללוהו בצלצלי שמע' (תהלים קג, ה) שפירושו – הללוהו בצלצלי שמע, ולכן המלה מוטעמת מלעיל, וגם שם עומר על כך רש"י: 'שמע – שם דבר הוא כמו שמע בסגול, ומפני האתנחתא הוא נקוד קמץ גדול. ולכן טעמו למעלה תחת השי"ן'.

21. הביטוי 'קמץ קטן' שימש אצל רש"י ובני תקופתו ככינוי לצירי. מעיין בכתבי יד עולה שהנוסח המקורי היה כנראה 'קמץ קטן' גרידא, והמילים 'בצירי שהוא' הן הערת ביאור מתקופה מאוחרת יותר, שכנסה לתוך הטקסט.

עשן כולו

הדוגמאות שהבאנו עד עתה הן ממקרים בהם היה חשוב למפרשים להצביע על תנועת א ולא דקדוק בכינויה, קמץ או פתח, משום שהן היו שוות במבטאם, וכנ"ל כשרצו לציין תנועת E, הם קראו לה צירי גם כשהיה מדובר על סגול. עתה נתבונן מה ארע כאשר היה חשוב להם לציין להבדל בין קמץ לפתח.

בפרשת יתרו (יט, יח) על הפסוק 'וְהָרָה סִינִי עֵשֶׂן כָּלוּ', כתב רש"י: "אין עֵשֶׂן זה שם דבר, שהרי נקוד השי"ן פת"ח, אלא לשון פֶּעַל, כמו אָמַר, שָׁמַר, שָׁמַע, לִכְךָ תרגומו 'תָּנַן כוּלִּיה', ולא תרגם תָּנַן, וכל עֵשֶׂן שבמקרא נקודים קמ"ץ מפני שהם שם דבר".

רש"י מסביר באריכות ובפרוטרוט שלא תטעה לחשוב כאילו כתוב כאן וְהָרָה סִינִי עֵשֶׂן כָּלוּ, בשני מקצים. והוא מוכיח זאת מניקוד השי"ן ומתרגום אונקלוס. לומד אשכנזי בן דורנו המעיין ברש"י יכול לתמוה; לשם מה נצרכת אריכות גדולה לבאר דבר שאפילו תינוקות אינם טועים בו? ודאי הוא שאם כתוב וְהָרָה סִינִי עֵשֶׂן כָּלוּ – פירושו הוא שהר סיני התעשן, ולא 'כולו עֵשֶׂן'! אך אם רש"י ובני דורו דברו במבטא ספרדי תתבאר התמונה היטב. בזמן דורו של רש"י לא היו כמובן חומשים מנוקדים יפה כמו היום, כתבי יד מנוקדים של המקרא עלו הון רב והיו בודדים בכל ארץ. היהודים למדו בדרך כלל את ניקוד מילות התורה בעל פה! כך שמי ששמע את קריאת התורה או למד מהמלמד שלו את הפסוק, יכול היה להיות בטוח שכתוב כאן וְהָרָה סִינִי עֵשֶׂן כָּלוּ, שהרי הצורה עֵשֶׂן מופיעה פעם אחת ויחידה בכל התנ"ך ואילו הצורה הרגילה, עֵשֶׂן מופיעה בתנ"ך עשרות פעמים. ולכן הוצרך רש"י לבאר ולהדגיש זאת באר היטב. אך כמובן שאם בני דורו של רש"י היו מדברים במבטא אשכנזי, לא היתה עלולה להתרחש כל טעות גם לפי השמיעה בלבד, וכשם ששום אשכנזי בן דורנו אינו יכול לטעות למשמע הפסוק הזה בהברה אשכנזית.

תופעה זו חוזרת גם בפסוק 'אֲשֶׁם הוּא אֲשֶׁם אֲשֶׁם לֵה' (ויקרא ה, ז), רש"י מדגיש ומבאר: "הראשון כולו קמץ שהוא שם דבר, והאחרון חציו קמץ וחציו פתח שהוא לשון פֶּעַל". אם נשוה לגנז ענינו את המבטא הספרדי שגם האשם הראשון וגם האחרון נשמעים בדיוק אותו דבר, נבין היטב מדוע הוצרך רש"י להדגיש זאת.

הסבר זה מאיר לנו גם את דברי רש"י בספר איוב (טו, יא) על המלים 'וְדָבָר לֹאֵט עֵמָךְ'; "לֹאֵט – הנעים. ולשון פֶּעַל הוא ולא שם דבר, ולכן הוא נקוד חציו קמץ וחציו פתח". רש"י בא להדגיש כאן שלא תקרא 'לֹאֵט' ותפרש זאת כשם עצם, כמו כֶּשֶׁר, דָּבָר. ואכן גם רבינו תם נכדו של רש"י כותב בפירושו לאיוב שם (מהדורת אופק): 'לֹאֵט – פֶּעַל' והן הדברים.

כי רבה

הבדל זה בין קמץ לפתח היה מבחינת בני דורו של רש"י הבדל גרפי בלבד, שלא התבטא בהגייה³⁴, מה שהקשה מאוד על זכירתו, ולכן כשיש לרש"י הבדל אחר הוא מעדיף להשתמש בו, ומתעלם מן ההבדל בין קמץ לפתח.

פסוקים מספר דניאל בהם כתובה המלה 'לֵה', והוא כותב שהם מנוקדים בפתחות הלמ"ד. אבל כאן אנו רוצים להראות שגם רש"י ותוספות הצרפתים-אשכנזיים, נוהגים כך לעצן קמץ-פתח, וצירי-סגול.
39. כפי שאפשר לראות בדורנו אצל דוברי מבטא ספרדי, מכיון שההבדל בין קמץ לפתח הוא 'להלכה' ולא למעשה, רבות מאוד הטעויות בניקוד בין קמץ לפתח, צירי וסגול, ורק מומחי ניקוד מצליחים לזכור את ההבדלים.

(ז) ונהפכו התנועות מפני אות הגרון.

נקודה זו ראויה לציון, משום שגם בימינו, דוברי מבטא ספרדי מסתככים בקריאתן של מילים כגון נֶעֱמִי, צְהָרִים וכדומה, שיש בהן חטף קמץ ולפניו קמץ. לפי ההיגיון – הקמץ שלפני החטף הוא קמץ חטוף גם כן, ויש לקרוא אותו כמו חולם ספרדי, היינו נֶעֱמִי, צְהָרִים (no'omi, zohoraim). אולם לפי המסורת, הקמץ הזה רחב, ולכן הקריאה היא נֶעֱמִי³⁴, צְהָרִים (naomi, zohoraim), וזהו 'היפוך התנועות' ש' משה הנקדן מדבר עליו. צורת הקריאה הזאת נשמעת מזוהה מאוד לאוזני הדוברים, ולכן הם בדרך כלל נוטים לעבר האופן הראשון, או שהם משבשים לגמרי ואומרים 'צְהָרִים' בחטף פתח הה"א.

מניקודם של נקדנים אשכנזיים בני התקופה רואים שהבעיה הזאת הטרידה אותם גם כן, ולכן הם נהגו לסמן את הקמץ שלפני החטף בסמיון פתח! זאת כדי שהקורא לא יתבלבל ויחשוב שמדובר בקמץ חטוף, כך למשל 'בְּאֶהְלִי צְדִיקִים' (מתפילת הלל) המנוקדת בְּאֶהְלִי ב'סידור טרוויש'י³⁵. או: תַּעֲרֹץ, מִמְּחֻרָה, צְהָרִים, בְּאֶנִי-שֵׁט, פֶּעַל. יושם לב לכך שדווקא את הקמץ שלפני אות גרנית הנקודה בקמץ חטוף מסמן הנקדן בפתח, כדי להדגיש שמדובר כאן בקמץ רחב, בעוד שבמקרה רגיל – כגון קמץ הרי"ש של תַּעֲרֹץ וּמְחֻרָה – אינו חושש לסמן בפתח³⁶. מחמת אותה סיבה מופיע פעמים הבטייט 'יום המחורות' בשו"ת מהרי"ל החדשות (סי' צה), כשהכוונה ל'יום הַמְחֻרָה'; המ"ם הראשונה נקודה בקמץ רחב, אבל החי"ת היא בחטף קמץ, ולכן חש הכותב צורך לכתוב 'מחורות'³⁷. אצל אשכנזי בן ימינו אין שום הבדל בין קמץ וקמץ חטוף או חטף קמץ. שניהם נשמעים שוה, ולא שייך להגיד 'היפכו התנועות... החטף קמץ לקמץ', וגם אין שום צורך לסמן לו את הקמץ בסמיון הפתח, להיפך – זה רק יקלקל, אך במבטא הספרדי שייך גם שייך.

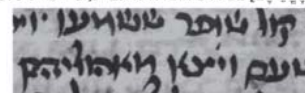
לסיכום, ראשונים אשכנזים וצרפתים דברו במבטא הספרדי שאינו מבדיל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, ולפיכך לא חששו להחליף את שמות הקמץ והפתח או הצירי והסגול כשזה לא נגע לעיקר הענין, היות והן נחשבו אצלם כתנועה אחת³⁸.

34. וכך אכן נשמע השם הזה בפי הגויים בעולם המערבי המושפע מן הנצרות. שכן השמות התנכיים [וכן כל ביטוי מהתנ"ך] בפי הגויים הוא תמיד בהברה 'ספרדית'.

35. כ"י שוקן, הובא ב'עניני לשון' לחנוך לילן (לעיל הערה 14), עמ' 16. וראה על כך עוד במבואו של אילן אלדר למהדורת פקסימיליה של מחזור וורמייזא (כרך המבואות, עמ' פ).

36. במחזור וורמייזא ביצור לפרשת שקלים לאחר 'אומן כי תשא' (עמ' 5) ישנה הערה (הקטועה בחלקה מחמת חיתוך השוליים) בצד העמוד על המלים 'א-ל נא לעולם תוערץ' בשם 'אברהם חוזה... בספריו' (כנראה הכוונה לראב"ע שהיה מכונה גם 'רבי אברהם החוזה'; כפי שמכנה הרוקח בספר 'חכמת הנפש') שיש לומר תַּעֲרֹץ, ומזכורת גם המלים 'עֵמָךְ חִי' 'לְאֵלֵהֶם'. כמובן שכל הפתחים האלו הם מקצים. וכתוב ההערה בא להדגיש את ההבדל בין קמץ רחב לחטף קמץ.

37. לאשכנזי בן ימינו הדבר עשוי להראות מורע כדי שלא יצליח להבין את משמעות המילה, או יחשוב לבטח שקרתה כאן טעות. מן העתים מסיבה זו מחק המהדיר (הרב יצחק סץ, מכון ירושלים, תשל"ז) את המילה בסוגריים עגולות, ורשם תחתיה 'מחורת'. בכתיב יד ישינס אפשר למצוא עוד צורות ממין זה, כגון 'מאוהליהם' [אֶהְלֵיהֶם] בפירוש התורה לראב"ע, כ"י פריס 178 (ס' 4165), דף 73ב. ראה תמונה:

38. כבר הבאנו לעיל דוגמאות כאלו אצל ראב"ע, וכן הרמב"ן בפירושו לתורה (בראשית כה, לא) מצטט שני

על הפסוק וַעֲקַת סֶדֶם וְעַמְרָה כִּי רָבָה" (בראשית יח, כ) כותב רש"י: כל רָבָה" שבמקרא הטעם למטה בבי"ת, לפי שהן מתורגמין 'גדולה', או 'גדלה והולכת', אבל זה – טעמו למעלה ברי"ש, לפי שמתורגם 'גְּדֻלָּה', כמו שפירשתי: "ויהי השמש בָּאָה" (בראשית טו, יז): "הנה שָׁכָה יבמתך" (רות א, טו).

רש"י מתכוון להדגיש ללומד את ההבדל בין רָבָה מלרע שהוא לשון הווה [מתרבה והולכת], ובין רָבָה מלעיל שהוא לשון עבר, התרבתה. אבל כל ההבדל שרש"י מציין הוא שזאת מלעיל וזאת מלרע, ואינו מתייחס כלל לעובדה שבפסוקנו יש קמין ברי"ש ואילו כש'רבה' מלרע יהיה תמיד פתח ברי"ש, הדבר מוכן לאור העובדה שבמבטא הנהוג במקומו של רש"י לא היה שום הבדל בין שתי התנועות, אך ההבדל בין מלעיל ומלרע היה ניכר בהגייה.

הַעֲרַל – הָעֲרַל

בספר חבקות (ב, טז) כותב רש"י על המלים "שְׁתֵּה גַם אֶתְּהָ וְהָעֲרַל" – ה"א משמשת בתיבה זו בלשון התפעל, כמו הָאֶסֶף אֶל עַמִּיךְ. אף כאן: הָעֲרַל – הָאֶסֶף בשממון ובתמהון לב.

ויש להבין. צורה זו של ציווי מבנין נפעל [דהיינו הַעֲרַל], נמצאת במקרא פעמים רבות, כמו "הַמֵּלֵט עַל נַפְשְׁךָ" (בראשית יט, יז), "הַשְׁמֵר לָךְ" (שם כד, ו, ועוד הרבה), וכן באותה צורה של הָעֲרַל⁴⁰ כמו הדוגמא שמביא רש"י מ'הָאֶסֶף אֶל עַמִּיךְ', וכן "לֹךְ הָרָאָה אֶל אַחְיָב" (מ"א יח, א), "הָאֶנֶק דָּם" (יחזקאל כד, יז). בשום מקום לא טורח רש"י לבאר שהה"א משמשת בתיבה זו 'בלשון התפעל', מדוע ראה צורך להדגיש זאת דווקא כאן?

אף כאומר, מי שדובר במבטא ספרדי ואינו מבדיל בין צירי לסגול. יכול לפי שמיעה לפרש את הה"א כה"א הידיעה! כאלו כתוב שְׁתֵּה גַם אֶתְּהָ וְהָעֲרַל [נאחה והערל תשתו ביחד], ולכן מדגיש רש"י: ה"א משמשת בתיבה זו 'בלשון התפעל' – האות ה"א בתחילת התיבה אינה ה"א הידיעה אלא ה"א של ציווי, הָאֶסֶף בשממון ובתמהון לב" כמו הָאֶסֶף אל עמך.

ושוב, מי שקורא במבטא אשכנזי בן ימינו המבדיל היטב בין צירי לסגול – אינו יכול בשום אופן לטעות טעות כזו. הדוקקו של רש"י לכך מהווה ראיה כי בזמנו לא הבדילו בין צירי לסגול. לסיכום: ראינו שמחד, רש"י אינו חושש להחליף בין שמות הקמין והפתח, היכן שאין הדבר חשוב לו לעצם ביאור הענין והוא רוצה רק להדגיש את צורת התנועה (A או E), ומאידך, במקומות שהחלפה בין קמין/פתח וצירי/סגול תגרום לטעות בהבנה, טורח רש"י להדגיש ולבאר היטב 'שלא תטעה'.

וראה דוגמאות נוספות לתופעה זו בנספח ב'.

אָחַד – אֶחָד

בחזקוני בפרשת ויחי (מח, כב) על הפסוק וַיֵּאָנֵי נְתָתִי לָךְ שָׁכֵם אֶחָד עַל אֶחָדךָ, כותב: האל"ף בפת"ח. וכוונתו להורות על העובדה שהמלה אֶחָד היתה ראויה לינקד אָחַד כיון שאיננה סמוכה למלה שאחריה, והניקוד כאן הוא על דרך הורות. אבל יושם לב: החזקוני אינו מציין אלא את זה שהאל"ף נקודה בפתח במקום בסגול, אבל את זה שהחזקוני נקודה בפתח הוא לא טורח להזכיר כלל. והסיבה אותה סיבה: מבחינתו הקמין והפתח נקראו אותו הדבר, וכשמדובר בהדגשה לקורא – אין צורך להדגיש הבדלים שאינם נוגעים לקריאה.

40. היינו בצירי הה"א במקום חיריק, תשלום לדגש שחסר כאן בפ' הפועל.

לשם השוואה נציין כי רבי ישראל איסרליין בעל 'תרומת הדשן' כותב (פסקים וכתבים, סי' קפא): "וכן ראיתי כמה פעמים לפני רבתי ושאר גדולים שטעו הקוראים בדקדוקי טעמים, וגם בפת"ח וקמ"ץ סגול" וציר"י, אע"פ שגער בו קצת, מ"מ לא החזיר מהך".

רבי ישראל איסרליין שהיה מגדולי אשכנז חי בין השנים ק"ג-ר"כ. כלומר, הוא נפטר לפני 557 שנה, והוא כבר מדבר על טעויות בין קמץ ופתח, צירי לסגול, מה שאומר שבזמנו ובמקומו כבר הבדילו בין הצירי והסגול, והחלפה ביניהם כבר נחשבה לטעות בקריאת התורה, אף שעדיין לא ראו זאת כדבר המפריע לעיכובא⁴¹.

ששה קולות

הטשטוש בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול מקבל הקצנה מיוחדת בספר השם של רבי אלעזר מגרמייזא (בעל 'הרוקח'), שם כתוב "ששת ימים וששה קולות כנגדם, אָ אַ אֵ אִ אֹ אִי", סימן חטף הקמץ באות החמישית הוא כדי לציין את מה שמכונה היום 'קמץ קטן', כגון במילה 'קָל', ועוד נאריך בענין זה. אבל את הקמץ והסגול אין הרוקח כולל ב'שש התנועות' שלו משום שהם מצוינים על ידי הפתח והצירי. למעשה עצם העובדה שהוא מציין חמש תנועות וזאת השוא – כבר מראה על המבטא ה'ספרדי' בן חמש התנועות. גם בספר סודי רווי (ח"א, אות ג) כתוב: "כי בששה קולות משוורים לפניו". הרי אומר: במבטאו של 'הרוקח' לא היו אלא חמש תנועות (קולות) והשווא. כך הוא מציין גם בעוד מקומות, כשתמיד מצוין ל'חמשה קולות' או ל'ששה קולות' כשהכוונה גם לשוא.

ובפירושו ל'אשרי' שבפסוקי דזמרה, על 'כבוד מלכותך יאמר'⁴² מסכם הרוקח את מספר התנועות וכותב: "הרי מ"ט נקודות: י"ב פתחין אה, י"ב הברת אֵ, י"ב הברת או, א' הברת או. ה' הברת אֵ, וי"ט חטף אָ, הרי רמז שהם מ"ט שערים". הרוקח מונה כאן את כל הקמצים והפתחים תחת כותרת אחת "עשרה פתחין אה".

זכרנו לחיים

בטור (אוי"ח סי' תקפב) כתב על תפילת 'זכרנו לחיים' הנאמרת בימים נוראים ובעשיית: "והר"מ מרוטנבורג היה אומר לַחַיִּים בְּשָׁא וְלֹא לַחַיִּים בַּפֶּתַח כִּי לַחַיִּים מִשְׁמַע לֹא חַיִּים כְּדֹא יֵאָדָּר בְּנִדְרִים (י"ע"ב) לַחֲוִלִּין כְּמוֹ לֹא חֲוִלִּין".

כוונת הטור למשנה במסכת נדרים (שם) "האומר לחולין שאוכל לך, לא כשר, ולא דְּכִי... אסור". כלומר, מי שאומר לחולין – יכולים דבריו להתפרש 'לא חולין'.

הב"ח שם מגיה: לא חולין שאוכל לך, וכן היא גרסת המפרש שם, וכך היא הגרסה במשנה שבמשניות. אבל מהרבה ראשונים שם רואים שגרסתם היתה לחולין. כמו הטור דנן, וכן הרא"ש בפירושו שם: "לחולין שאוכל לך – הלמ"ד נקוד בפתח, והוי כמו לא חולין. וכן בתוס' שם: "לא גרסינן לא חולין", וכן בר"ן שם: "לחולין שאוכל לך, לכשר, לְדִכִּי, כולוהו בפתחות הלמ"ד גרסינן להו" וכן ברשב"א, ריטב"א, תוספות רבינו ישעיה די-טראני ומאירי שם.

מדוע לחולין נשמע 'לא חולין' בעוד שזה חולם וזה פתח? התשובה היא, שאין הכוונה ל'לא'

41. השוו זאת למשל ל"עסק" שעושים בימינו מקריאת 'זָכַר / זָכַר' בפרשת זכור.

42. מהר"ר א' איוונבך, 'ירושלים תשס"ד, עמ' קפג.

43. פירוש סידור התפילה, מהר"ר הרשלר, 'ירושלים תשנ"ב, א, עמ' קמט.

בלשון הקודש⁴⁴ לא לארמית שבה אומרים לא בקמץ [וכן בשפה הערבית]. המדבר בהברה ספרדית שאינה מבדילה בין קמץ לפתח – אין הבדל בלשוננו בין לא חולין ובין לחולין.

וכן מוכח מדברי התוספות רי"ד בנדרים שם (טו ע"ב אות ח): "הקרבן שאוכל לך – אוקימנא בשלהי פירקא קמא כגון דאמר ה' קרבן, שמשך בהברת הה"א ומשמע דבחיי קרבן קאמר", מבואר בדברי התור"ד שהמשיכה בהברת הה"א היא גורמת להפוך את ה' הידיעה למילה הארמית 'הא', אבל בהברה אשכנזית אין די בזה אלא צריך גם לשנות את הניקוד מ-O ל-A, אך התור"ד אינו מעיר זאת כי במבטאו לא היה ההבדל קיים⁴⁵.

נחזור עתה לדברי מהר"ם מרוטנבורג: מהר"ם הקיש מהגמרא הוזהר לארמית 'זכרנו לחיים' שאם נאמר לחיים – יהא במשמע 'לא חיים'. ונמצאנו למדים אף אנו, שמהר"ם האשכנזי – כמו כל הראשונים שגרסו במסכת נדרים 'לחולין' בתיבה אחת [דלא כגרסת הב"ח], דברו במבטא בו הקמץ והפתח נשמעים אותו דבר, ולכן אין הבדל בין לא חולין ובין לחולין, וכן ב'לא חיים' ו'לחיים'. ואכן בספר 'אשל אברהם' לרבי אברהם דוד וואהרמאן מבוטשטאטש (אורח חיים שם) כתב על דברי הטור: "נראה שאין זה רק לפי סגנון שיחה של עם בני ישראל יצ"ו שבספרד, ששם היה הטור ז"ל, שהם קוראים קמץ כסגנון קריאתו פתח. גם נקודות קמץ הם קורים למה שאנו קוראים פתח, ופתח למה שאנו קורים קמץ, כמו שמשמע מפירוש ז"ל על התורה ק"ק⁴⁶. וגם שהטור ז"ל כתב כן בשם מוהר"ם ז"ל – מ"מ להיותו קרוב לספרד היו קורין כן. מה שאין כן לפי סגנון קריאתו הברת פתח, כשקורים כן לחיים – אין שום חשש טעות לסבור על זה בחינת לא, ולא מצינו כן בדברי חז"ל⁴⁷".

כמו כן, כותב רבי שבתי סופר בסיודורו המפורסם (הקדמה פרטית, סי' כט סעיף ג): "וידוע שבימיהם לא היו מבדילים במבטא בין פתח לקמץ" – דברים אלו הוא כותב על מהר"ם מרוטנבורג שהיה אשכנזי שבאשכנזים.

בולטת העובדה שהגאון מבוטשטאטש ורבי שבתי סופר שכבר דיברו בהברה אשכנזית של ימינו⁴⁸, הבינו שלא שייך לטעות בין לחיים ובין לא חיים, וה'אשל אברהם' תולה את פסקו של הטור כעובדה שהתגורר בספרד [לשם ברח יחד עם אביו הרא"ש מחמת המצוק]. ואמנם יש להתבונן טובא בדברי ה'אשל אברהם', שכן גם אם נניח שהטור הגיע בילדותו לספרד ונתחנך על ברכי המבטא שם, ונדחק עוד ונאמר שהרא"ש אביו – שבוודאי ידע גם הוא מפסקו של מהר"ם מרוטנבורג – לא מצא אפילו לנכון להעיר שלפסק זה אין מקום לפי המבטא האשכנזי שבוודאי היה מוכר לו, אבל מהר"ם מרוטנבורג הלא התגורר בגרמניה כפי שמעיד שמו, והלא הוא מחדשו של פסק זה! כהאי גוונא כותב רבי יעקב עמרין בספרו 'לחם שמים' (פירוש למשניות) על המשנה בנדרים דלעיל:

הלמ"ד נקודה פתח לרע"ב. ואי לאו דמסתפינא, אמינא שזה בא משיבוש קריאת הספרדים

44. ראה שיטה מקובצת בנדרים (יא ע"ב ד"ה ואמר ר' אבא) שאם אמר הלמ"ד בחולם לא שייך לפרש את לשונו כ'לא חולין'.

45. התוספות רי"ד היה איטליאני, ושם למעשה לא השתנה המבטא מעולם ונשאר 'ספרדי' עד היום.

46. אנו דבריו מלמדנו הגאון מבוטשטאטש את העובדה שעמדנו עליה: רש"י קרא לפעמים לפתח קמץ ולקמץ פתח.

47. דברים אלו תמוהים, שהרי מהר"ם מסתמך על משנת 'לחולין', ואם כן 'מצינו כן בדברי חז"ל'.

48. רש"י חי בממנה המאות החמש עשרה והשש עשרה, והגאון מבוטשטאטש מאוחר לו בהרבה.

שאינם מבדילים בין הברת קמץ להברת פתח. אכן לפי דרך הדקדוק, אין ענין לנקודת פתח הלמ"ד להורות על מלת לא אלא באומר 'לחולין' בקמץ הלמ"ד המשמשת, איירי תנא דידן, כי אז ודאי יש בכחה מלת 'לא' קמוצה, שהוראתה בארמית (שהיא שפת יושבי א"י בזמן התנאים, כמו שיש עדים נאמנים על זה במשנתנו ביחוד, ובכמה מקומות), בהיותם קרובים בהברה. אבל האומר הלמ"ד בפתח, ודאי אינו נאסר לבקיא הלשון, אלא לנלע המדבר בלעגי שפה.

כלומר, היעב"ץ מצינו לגרוס 'לחולין' בקמץ⁴⁹, שאז יהא משמעה אכן 'לא חולין'. אבל לחולין בפתח – לא משמע לו שיהא משמע 'לא חולין' אלא למדברים 'בלעגי שפה'. אמנם כמעט כל הראשונים פה אחד כתבו שהגרסה היא לחולין בפתחות הלמ"ד [והיעב"ץ בהגהותיו לש"ס בנדרים שם אכן תמה עליהם מדוע גרסו כולם לחולין בפתח]. הגדיל לעשות רד"ה (ר' זלמן הענא) בספרו 'שערי תפלה' (אות פו) שטען שאכן הגרסה היא 'לחולין' בקמץ אלא שהראשונים קראו לקמץ פתח לפעמים. ובאומרם 'פתחות הלמ"ד' כוונתם בעצם לקמץ. כפי שכתב גם הגאון מבוטשטאטש. אמנם על כל פנים בדברי מהר"ם מרוטנבורג והטור ודאי אין דבריו נכונים, שהרי הם דברו במפורש על 'זכרנו לחיים' שנשמע כמו 'לא חיים' והשוו זאת לסוגיה במסכת נדרים. גם מעוד ראשונים יש לסתור דבריו ואין כאן המקום להאריך.

ההבדל בין הראשונים לאחרונים בולט מאוד: אצל הראשונים, הן ספרדים והן אשכנזים, מדובר בענין פשוט שאין בו שום קושי, ואילו האחרונים האשכנזיים כבר מתקשים כיצד יתכן להחליף בין לחולין לבין לא חולין, ומתאמצים לפתור את הקושי בהסברים שונים.

ב. קמץ חטוף וחטף קמץ

אחד ההבדלים הבולטים בימינו בין דוברי מבטא אשכנזי ובין דוברי מבטא ספרדי הוא תחושת ההבדל בין הקמץ הרגיל, המכונה 'קמץ גדול' או 'קמץ רחב', ובין קמץ חטוף המכונה כיום 'קמץ קטן'⁵⁰, כגון במילים 'כל' או חֲנָנוּ. בעוד שהקמץ הרחב נהגה כתנועת A במבטא הספרדי, ואין הבדל בינו ובין הפתח, הרי שהקמץ החטוף נהגה גם על ידי הספרדים בתנועת O, היינו כמו החולם שלהם, או כמו הקמץ הרחב האשכנזי.

דוברי מבטא אשכנזי שאינם מתעניינים בדקדוק אינם מודעים בדרך כלל לעצם קיומו של הקמץ הקטן, שכן בהגייתם אין שום הבדל בינו ובין הקמץ הרחב⁵¹, אך אצל דוברי מבטא ספרדי מדובר בענין בסיסי ביותר, ובסידורים לעדות המזרח שמשקיעים בנושא הדקדוק יש אף צורה מיוחדת לקמץ הקטן כרי שהקורא לא יחליף בינו לבין קמץ גדול במלים שאינן שיחות כל כך. אף בסדרת הספרים 'סימנים' שכוללת תנ"ך, תיקון סופרים ותהלים, שהושקע בהם רבות מהבחינה הדקדוקית,

49. הצעה שהיא מוקשה כשלעצמה, בשלמא 'לחולין' בפתח – הלמ"ד נקודה כדרך ה' הידיעה, אבל אין שום סיבה לנקד הלמ"ד בקמץ, ונצטרך להניח שהמשנה מדברת על אחד שנכשל בלשון.

50. אנו נעדיף להשתמש בכינוי 'קמץ חטוף' אף שאינו מוכר כיום כל כך, משום שהביטוי 'קמץ קטן' נתייחד כפי הראשונים לצירי, ובמאמר זה אנו נוגעים בו כמה וכמה פעמים.

51. למעשה דוברי המבטא ה'חסיד' ההוגים קמץ רחב כתנועת U, גם הם הוגים את הקמץ החטוף בתנועת O, אולם אין זה קשור לקמץ החטוף, אלא לעובדה שקמץ חטוף לעולם יופיע בהברה סגורה, ובמבטא החסידי הוגים כל קמץ בהברה סגורה בתנועת O, בין חטוף ובין רחב. לדוגמה: 'אֶבְרָהָם' נהגה קמץ חרי"ש בתנועת U, וקמץ הה"א בתנועת O (avruhom), אף ששניהם קמצים רחבים.

יש סימון מיוחד לקמץ הקטן. אמנם, בסידורים של הוצאות 'אשכנזיות' – אף כאלו המשקיעות בנושא הדקדוק – אין זכר לקמץ הקטן, שכן כאמור, לאשכנזים אין הברל של הגייה בין קמץ קטן לגדול.⁵²

לאידך גיסא: מבחינת דוברי מבטא ספרדי אין בין קמץ חטוף ובין חולם שום הברל הגייה.⁵³ בעוד שאצל דוברי מבטא אשכנזי ההברל גדול, כמו ההברל בין קמץ רחב ובין חולם. לזהות הזאת שבין חולם ובין קמץ חטוף אצל דוברי מבטא ספרדי יש גם אפקט בכתיב המלא, הלא מנוקד: הם נוהגים לציין את הקמץ החטוף על ידי וי', מכיוון שזו משמשת לציון החולם, והחולם זהה אצלם לקמץ החטוף. לדוגמא: המילים 'קורכה' 'קורלה' 'קורכן' נכתבות בו"ו, משום שהקמץ בפ"א הפועל שלהם הוא קמץ חטוף. יתירה מזו: אף דוברי המבטא האשכנזי בארץ ישראל, משתמשים בו"ו הזאת במילים שאינן נמצאות (או כמעט שאינן נמצאות) בתפילה ובלימוד אך שיחות בשפה המדוברת, כמו ציפורים, תוכנה, עוצמה, אוכרן. הכתיב המנוקד של מילים אלו הוא צִפּוּרִים, תִּכְנָה, עֲצָמָה, אֲכָרָן, אבל כשכותבים אותם בכתיב לא מנוקד, מוסיפים וי' כדי לציין את הקמץ החטוף, משום שבדיבור היומיומי כאן בארץ, גם האשכנזים מדברים במבטא ספרדי, ואין להם הברל בין החולם לקמץ החטוף. יושם לב לרבר מעניין: בעוד שאובדן נכתבות עם וי' גם על ידי אשכנזים, הרי את המילה קָרָבן שדומה לאובדן, דוברי המבטא האשכנזי כותבים בדרך כלל בלי וי' אחר הקו"ף, משום שהמילה קרבן מוכרת להם היטב מן המקרא והתפילה, שם היא מופיעה בכתיב חסר. כך גם עם המילים חֻקָּמָה וקָרָבן שמוכרות מן המקורות. לעומת זאת בציבור הכללי – שמבטאו ספרדי גם בתפילתו – רוח הכתיב המלא: קורבן, חוכמה, עורלה.

לאור 'אבן בוחר' זאת, נתבונן שוב אחורה, ונראה מה עולה מכתבי יד עתיקים ומלשונותיהם של חכמי התורה באירופה: האם הם מבדילים בין קמץ חטוף לחולם, כמו האשכנזים היום, או שמבחינתם החולם והקמץ החטוף הם שווים, ואם כן זו ראייה שמבטאם – 'ספרדי' היה. נפתח בדברי בעל 'ספר חסידים' משפיר שבגרמניה, שחי במאות ה-11-12. בסימן תתפ"ב הוא רשם הוראות שונות למי שבא לכתוב סידור תפילות, בין השאר: "ויכתוב אותיות מלאים, כי כותבים מלאים למי שאינו בקי. כגון כשרוצה לכתוב וטהר לבנו לעבדך באמת – יכתוב וטהר ליכנו לעובדך באמת; ליכנו מלא, לעובדך מלא; ושבת קודשך; אוהבי שמך, וכיוצא בזה". אין ספק שהוראות אלו מכוונות למי שדיבר במבטא ספרדי, שכן לדוברי מבטא אשכנזי של ימינו אין כאן תיקון אלא קלקול, כי אם יקרא הקורא 'לעובדך' הוא יגהה זאת לעוֹבֵדְךָ בחולם העי"ן!⁵⁴ זאת ועוד: מדוע לא ציין

52. אמנם יש הברל בין שני הקמצים לענין דגש חזק ולענין שווא נע, אבל כידוע גם הדגש החזק וגם רובי השווא הנע – אבד זכרם מפי האשכנזים, וזולת מעטים שהנושא מעניין אותם. ולכן למעשה אין הברל ביניהם.

53. וזולת התוביה שזו תנועה גדולה וזו תנועה קטנה, אבל הברל זה אינו מורגש אצל דוברי העברית בימינו, כשם שאין מרגישים הברל בין חיריק מלא וחסר, שורק (או) וקובץ (א), או אפילו קמץ רחב ופתח.

54. וראה כמה זרים הדברים לטעמו של ר' דוד שפרבר האשכנזי (חי בין השנים תרל"ה-תשכ"ב) בשו"ת 'אפרקסתא דעניא' (ח"ד, סי' שצב). בנו שאלו האם נכון לכתוב בכתיב מלא, כשהוא מסתמך בכך על דברי 'הספר חסידים' הג"ל. ר"ד שפרבר מעדיף את הכתיב החסר, וכותב: "הנה מדברי הספר חסידים סי' תתפ"ב שהבאת, אין ראייה מכרחת, דרבינו החסיד ז"ל מיירי מסידור התפלות שהיו בימיו בכתב בלי נקודות, והוא דבר המסור לפי המון עם העלול לטעות, לכן הוכרח לכתוב הכל מלא, וכולי האי ואולי, וכל שאפשר לתקן עלינו לתקן. והא ראייה, שהרי צוה שם לכתוב 'לעובדך' 'קודשך' מלאים ואי", מה שלדעתי אין לו מקום ע"פ חוקי הלשון, ואינו בכלל מלא. ועכ"ל שיש לוותר על חקי הדקדוק כדי להסיר שיגאה יותר גדולה ממוכח המלה, דאי הוי כתוב בלא וי", יקרא ההמוני לעבדך קדשך, משא"כ בוא"ו, הרי החולם והקמץ

ריה"ח שיש לכתוב 'שבות קודשך' בו"ו אחרי הבי"ת? אלא שקמץ הבי"ת של 'שבת' הוא קמץ רחב, שהיה נהגה בפיו א, ולכן הו"ו הזאת כמוכח אינה מתאימה. למדנו מכאן שני דברים חשובים: היה הברל בין הקמץ הרגיל לקמץ החטוף, והקמץ החטוף היה כמו חולם, מה שמלמד אותנו גם על מבטא החולם באותה תקופה, שהוא כמו החולם הספרדי של ימינו.

הדברים שהבאנו מבעל 'ספר חסידים' מעניינים במיוחד, משום שיש לנו 'הוראות כתיבה' מפי אחד הראשונים, אולם למעשה מי שהציף פעם בכתב יד של כל חומר עברי שיהיה, סידור, משנה, תלמוד, מדרש וכדומה, יכול לראות את הווי"ן האלו מבצבצות מכל פינה. הן נעקרו בעבודה רבת שנים של מדפיסים אשכנזים, ועדיין נשארו מהן מלוא חפניים. אקח לדוגמא את פירוש רשב"ם על התורה, שנדפס לראשונה בשנת תרמ"ב על ידי דוד ראזין מכתב יד ברסלוי, בהקדמתו (עמוד xxxv) מתאר ראזין את הכתיב המלא שבכתב היד, ואלו הן הדוגמאות שהוא מביא שם לו"ו הנכתבת להוראות קמץ חטוף: בוקרו (בראשית א, ה), לשמורך (שם כח, טו), לצורכך (ל, לב), צלופחד (ל, לה), לשומר (ל, לב), גופרית (שמות ט, יד), גודלך, קודשך (שם טו, טז), באוספך (ויקרא כג, מג). ראזין עצמו השמיט את כל הווי"ן האלו במהדורה המודפסת, משום שהוא סבר, בצדק, שלקורא (האשכנזי) תהייה הווי"ן האלו תמוהות מאוד ודוקרות את העיניים. אבל סופרו של כתב היד, שכן השתמש בווי"ן אלו, ללא ספק מבטאו היה ספרדי, ולכן הווי"ן האלו לא הפריעו לו כלל.

העיבוד של ראזין הוא דוגמא למאמץ רב שנים של מדפיסים אשכנזים שניפו בעבודת נמלים את כל הווי"ן האלו, שנראו להם מזרחות ביותר, ולכן נוסח הספרים שלנו כבר הרבה יותר 'אשכנזי' ממה שהיה בעבר, כפי שאפשר לראות מכתבי היד. דוגמא יפה למלאכה זו היא שם העיר בְּצֶרֶה הנמצאת באדום. הבי"ת שלה היא בקמץ חטוף, ורגילים לכתובה כיום בלא וי' אחרי הב', עד שדוברי עברית במבטא ספרדי טועים ואומרים 'בְּצֶרֶה'. למעשה זה קמץ חטוף והם צריכים לומר 'בְּצֶרֶה'. והנה בתלמוד בבלי דפוס ונציה (מכות יב ע"ב) מצוטט הפסוק "מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבוצרה" כך, בכתיב מלא, וכן בהמשך 'והוא גולה לבוצרה'. בדפוס אמשטרדם ת"ד כבר נמחקה הו"ו הראשונה של בוצרה, ובדפוס וילנא שלפנינו שתיהן אינן קיימות⁵⁵. את הכתיב המלא 'בוצרה' אפשר למצוא בעוד ספרים שסבלו פחות מקולמוסם של מגידי ספרים, כמו בירושלמי (ברכות ג,

הערה 55

חטף המה אב ותולדתו, ואין בו זרות כ"כ, מה דעכשיו כשזכינו למעשה הדפוס עם הנקודות, שוב אין צורך לחיזוק בזה".

ר"ד שפרבר סבור שהשימוש בו"ו לציון קמץ חטוף הוא 'נגד חוקי הלשון ואינו בכלל מלא', ואמנם לפי כללי הדקדוק אין לכתוב כאן וי', משום שזו תנועה קטנה, אבל מאותה סיבה בדיוק אי אפשר לכתוב יו"ד אחרי חיריק חסר, ולא וי' אחרי קיבוץ, דבר שר"ד שפרבר עצמו במכתבו שם 'חוטא' בו. אלא שלאונז האשכנזית – הו"ו כסימן לקמץ חטוף היא דבר צורם. ואין צורך לומר שהצורה 'לעובדך' שרדה עד היום בספרים רבים לאחר כל הגהות המדפיסים. בחיפוש בתוכנת 'פרויקט השו"ת' (גרסה 22) נמצאו 43 תוצאות של המילה 'לעובדך', עשר מהן במחזור ויטרי, ועוד שמונה בפירושי סידור התפילה לדוקח. זה וזולת יותר מאלף דוגמאות של 'לעובדה' 'לעובד' 'לעובדם' וכדומה.

55.

עידוד שיש לרשת לטעמו וכת' מ'ה בא מאדום חמוץ בגדים מבוצרה טענה שאינה קולטת אלא בצר חוזה נחלה (בבבבב טענה שאינה קולטת אלא שונח חוזה מיד

ו; שביעית ו, א; חלה ד, ד ועוד), או במדרש רבה בכמה מקומות. גם המילה 'קרבן' מופיעה בשכיחות גבוהה מאוד בכתבי יד של המשנה ושל הגמרא – עם וי, קורבן.

הנה צילום ממחזור אשכנזי משנת ה' אלפים ב', המילה הַלֵּל הַלֵּל כתובה בו"ו, ואפילו מנוקדת בחולם על הו"ו! בעוד שהכוונה לקמץ חטוף. באותו עמוד, קצת לפני כן, כתוב "אומֶצֶךְ מלא כל הארץ" בו"ו חלומה, וגם כאן הכוונה אֶמֶץ בקמץ חטוף.

לדור
דור נציר גידול
קדושתך נקדש

וכאן תמונה ממחזור נירנברג, בו מצויה אותה תופעה:

נציר גידול

מכל מקום, גם לאחר כל העבודה של המדפיסים האשכנזיים, הגמרא ורש"י ותוספות שלפנינו עדיין מלאים לאלפים בו"ו! שבאות להדגיש קמץ קטן ולא חולם, כמו "טובה צפורנן של ראשונים מכריסן של אחרונים" המלה צפורנן אינה נקודה בחולם כפי שניתן לחשוב, אלא צִפְרָנָן בקמץ קטן. והו"ו נכתבה כדי שיקרא הלומד המדבר בהברה ספרדית 'צִפְרָנָן' – ולא 'צִפְרָנָן'.

ועל זה הדרך עוד אלפי דוגמאות, כמו כותלו של חבירו (ב"ב ריש פ"ב), עוביו של רקיע (פסחים צד ע"א), בין לאורכו בין לרוחבו (שבת לח ע"ב), ואינו יכול לתפור יפה (רש"י שבת עג ע"א ד"ה על מנת לתפור), וכשכשה באוונת (תוס' חולין לח ע"א ד"ה גועה), הוא ואחר מצטרפין להורג אבל לא להורג (סנהדרין י"ע א), לשומרו מן העכברים (שבת קנא ע"ב; רש"י בראשית ט ב), וכן הלאה...

תופעה זו מקיפה את כל ספרי חז"ל, מכילתא ספרא ספרי ומדרשים, אין ספר שאי אפשר למצוא בו מילים מן הסוג הזה – על אף שנעשתה כבר עבודת מחיקה רבתי כפי שכתבנו. הווי"ן האלו מוכיחות כולן על מבטא ספרדי, שכן לדוברי מבטא אשכנזי לא זו בלבד שאין הו"ו מועילה, אלא אף גורעת, אחר שמחמתה קורא הלומד חולם במקום קמץ.

ואכן למרבה האירוניה, היום רגילים הלומדים האשכנזים לקרוא את המלים האלו בחולם גמור. ולומר: צִפְרָנָן, עוֹבִיבּוּ, אוֹרִיכוּ, להוֹרִיגוּ, כך שהניקוד הזה גורם אצלם לשיבוש במקום לתיקון. ובספרים מנוקדים כמו סידורים – היא גורמת לצרות. כמו למשל בסליחה 'אמרנו נגורנו לנו' (סליחה

נ"ו לשני של עשי"ת), כתוב: "הַגִּלְגֵּל כַּעֲבֹד רַב פֶּשַׁע וְסוֹרֶחֶן, רַבָּה לְהִיטִיב רַב חֶסֶד וְסוֹלֶחֶן"; מתפלל אשכנזי יאמר סוֹרֶחֶן וְסוֹלֶחֶן אך באמת הקריאה הנכונה היא סוֹרֶחֶן וְסוֹלֶחֶן בקמץ חטוף, דוגמת 'כי אַתָּה סוֹלֶחֶן לְיִשְׂרָאֵל וּמַחֲלֵן לְשִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל' שבתפילת יום הכיפורים. הו"ו שלפנינו היא 'כתיב ספרדי' המתפרש אצל המתפלל האשכנזי בצורה לא נכונה.

לפעמים טעויות כאלו גורמות אף לשינוי המשמעות [נראה במסגרת על 'זכרנו לחיים']. כמו ברש"י במסכת שבת (פה ע"א ד"ה שמריחין): "סָרַס את התיבה ודורשה". אם נקרא דוֹרְשָׁה בחולם, יהיה פירוש הדבר שמישהו [נסתר] דורש את התיבה, אבל דִּרְשָׁה בקמץ קטן הוא ציווי – דְרוֹש את התיבה, כמו 'אֶכְלָה מְצִידִי' (בראשית כז, יט) וכפי שמסביר רשב"ם שם: "אֶכְלָה מְצִידִי – חטף קמץ, לפי שהוא לשון צווי, כמו אֶכְלָה בְּשִׁמְחָה לְחֶמֶךְ (קהלת ט, ז)". דוגמא אחרת: "ומפני מה לא נאמר בה על פי ה' – מפני שגנאי הדבר לאומרו" (מו"ק כח ע"א), אם יקרא הלומד 'לְאוֹמְרוֹ' יתפרש שגנאי הוא הדבר למי שאומר אותו אבל למי שלא אומר אינו גנאי, וזה כמובן אינו, אלא הפירוש הוא גנאי הוא לומר דבר זה, והקריאה הנכונה – לְאוֹמְרוֹ⁵⁶.

כמו כן 'זכור את יום השבת לקדשו – זוכרהו על היין' (פסחים קו ע"א), מדובר כאן בציווי; זכור אותו על היין. והקריאה הנכונה היא זָכְרָהוּ על היין, אבל אם נקרא זוֹכְרָהוּ בחולם הרי זה יהיה לשון הווה, כמו בזמירות לליל שבת בפיוט המתחיל "יום שֶׁבֶת קוֹדֵשׁ הוּא, אֲשֶׁרִי הָאִישׁ שוֹמְרָהוּ, נֶעַל הַיֵּין זוֹכְרָהוּ" – אשרי האיש השומר את יום השבת וזוכרו על היין [נרשם נראה שקרתה טעות הפוכה, וברוב הסידורים מודפס 'ועל היין זָכְרָהוּ' – ציווי⁵⁷].

ועל זו הדרך 'עורפהו כמטר' (תענית ז ע"א) – עוֹרֹף אותו; 'עֲשֵׂה גִדִּיל וּפּוֹתְלָהוּ מִתּוֹכוֹ' (יבמות ה ע"א) – פְּתוֹל אותו; 'פּוֹרְטִיָּהוּ בִּמְקַדֵּשׁ וּכּוֹנֵסָהוּ בִּגְבּוּלֵיךְ' (ירושלמי מע"ש פ"ג ה"ו) – פּוֹרֵט אותו במקדש, וּכּוֹנֵס אותו בגבולין; 'וְהִנּוּתָּר לְבָקֶר הָרָאשׁוֹן שֶׁהוּא יוֹט הֶמֶתָּ עַד בָּקֶר שֶׁנִּי שֶׁהוּא חוֹל וְשׁוֹרְפוֹ' (רש"י יבמות עד ע"א ד"ה בקר שני) – וְשׁוֹרֵף אותו. כל הווי"ן האלו באות במקום קמץ קטן, וצריך לומר: עֲרַפְהוּ, פְּתַלְהוּ, פְּרִטְהוּ וכו'.⁵⁸

לסיכום, ההבדלה בין קמץ גדול ובין קמץ קטן או 'חטף קמץ' כפי שהוא נקרא בפי הראשונים הצרפתיים, מתאימה רק למי שמדבר בהברה ספרדית. לפי המבטא האשכנזי, אין שום הבדל הגייה בצורת הניקוד [למעט העובדה שזו תנועה גדולה וזו תנועה קטנה], ולכן הרעיון של הוספת וי"ו כדי להדגיש שמדובר בקמץ קטן, מוכיחה ברורות שמי שהוסיף וי"ו זו דיבר במבטא שלא הבדיל בין קמץ גדול לפתח, והיה צריך לסימן היכר מיוחד בקמץ הקטן. ולאידך גיסא – החולם והקמץ החטוף היו שרים אצלו, ולכן יכול היה להשתמש בו"ו לציון הקמץ החטוף.

56. וראה ריטב"א במסכת עבודה זרה (נג ע"א ד"ה אלא לאו לעבדה) העומר על הבדל זה, וזה לשונו: אלא לאו 'לְעִבְדָּהּ' למי שעתידי לעבדה – נראה דבדיוקא דלישנא שקלינן וטרינן, דמעיקרא סביר דלעובדה ולאכלה הוא לשון פעל [כנראה יש לקרוא פעל, וכוונתו לצורת מקור; לעבדו אותה] כמו 'לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ' (בראשית ב, טו), והשתא מפרשי לה לשון פועל כלומר לעובדה וְלִאֲכֹלָהּ במפיק, כמו 'אֲנִי ה' נִצְרָה' (ישעיה כז, ג).

57. הרי אומר: כאן היה מדפיס שראה לפניו 'זוכרהו' ומחא את החולם בחושבו שיש כאן קמץ חטוף, ועל זה הדרך בזמר 'מה יפית', שם אומרים "יין עָסִים וְקַן יְהִי לְזֶכֶר וּלְשִׁמְרָה" – לזכור ולשמור אותך, כך מודפס בזמירות, ולמען האמת צ"ל 'לְזוֹכְרְךָ וּלְשִׁמְרְךָ', היינו לאלו הזוכרים והשומרים אותך, אלא שהמדפיסים מחקו וי"ו זו בחשבם שמדובר כאן בקמץ חטוף.

58. במהורות הש"ס המנוקדת של עוז והדר, שהיתה לי הזכות לייצן לעורכיה ולהשתתף בכתיבת המבוא, הוחלט למחוק את כל הווי"ן האלו כפי שמבואר שם במבוא, משום שבעקבות הניקוד נעשתה הו"ו חריגה וצורמת במיוחד, והעין אינה סובלת צורות כמו 'קוֹחֵלוֹ'.

עתיד שרו של רומי למעט דכתיב מיו זה בא מארום חמין בגדים מכצרה
לא בצר והוא נולה לבוצרה שטינ שאינו קולפת לא שונג והוא מיד היה טו

מחד! אמשטרדם ת"ד - ה"ו הראשונה נמחקה

מי זה בא מארום חמין בגדים מכצרה טועה שאינה קולפת
והוא נולה לבוצרה שטינ שאינה קולפת אלא שונג והוא מיו

מחד! וילנא תר"פ-תרמ"ו - גם ה"ו השניה נמחקה

נקודת חולס לציון קמץ חטוף

לא זו בלבד שבאשכנז נהגו לכתוב ו"ו עבור קמץ חטוף, דבר שהוא 'ספרדי' למהדרין כאמור, אלא לפעמים אף נהגו נקדני כתבי היד של המחזורים האשכנזיים לציון נקודת חולס במקום קמץ חטוף. מלים כמו חֲכָמָה חֲכָנִית מְנוקְדוֹת בְּמַחְזוּרִים אלו חֲכָמָה חֲכָנִית תְּכָנִית. וכנ"ל קרבן קדשו אֶזְנֶן לְחַפְשִׁי מִשְׁכָּנִי. מה שמוכיח בוודאות שלנקדים אלו לא היה שום הבדל בין חולס לקמץ חטוף, בדיוק כמו במבטא הספרדי, ומבחינתם ניקוד חֲלָם (o) היה ברור לקורא יותר מאשר ניקוד קמץ – שהיה יכול להטעותו בקמץ רחב שהוא הגה כ-א.

צילום ממחזור אשכנזי משנת ה"א ב' ובו מילת 'בְּשִׁמְעוּ' כתובה בו"ו ונקודה בחולם.

אִמְרוּ בְּשִׁמְעוּ כִּי תִשָּׂא אֶת רִאשֵׁי חֵל יִרְחֹת אִיֶּד אִתְּם
דְּרוֹשׁ לְעַם אֲשֶׁר לֹא יִמְר וְלֹא יִסְפֹּר אִיֶּבְכָה אֶל
אֲסָפְרָם וְלֹא נִתְּנִי לְהִסְפֹּר עֵי קִרְם בְּנִימָר לִי הִכְט וּפְתִיר שֶׁ
וְיִשָּׁב אֶם הֵיבֵל לְסִפּוֹר וְדָעַם כְּחֹל יָמִים וְכֹכָבִים סְפָרִים וְאִנִּי
אִיד אֲסָפְרָם וְלִעֲד פָּרִים רַם חִיִּה לִי אִית מִסְפָּרִים אִיד
לְמִנִּיתָם וְלִעֲמִיד עַל סְפָרִים בִּיקוֹר רִאשֵׁי שְׁמִיתָם לְחִשְׁבוֹן י
וְעֵלָה וְיִמְרָת מִיָּנִינָם בִּידֵךְ אִתְּ תַעֲלָה יִקֵּר שְׁלִישִׁי כְּזֹכֶם
לֹא הִיפְקִיד כִּי לְגִיּוֹן מִלֶּלֶךְ לְכִרִי נִפְקִיד רִשִּׁים מִפְּטוֹ לְהִפְקִיד בִּמְ
כִּשְׁמִיתָ הִקְדִּישׁ יִעֲבָדוּ וּפְקִידֵי נִעְמָנִים מִכֹּחַ חִדְשֵׁי
בְּשִׁמְעוּ אִמְרוּ יִעֲלֶנִי אִישׁ כֹּתֵפֶךָ פֶּסַח בְּמִה יִתְרַעֶה אֲסָבֵל הִי

מחזור אשכנזי משנת ה' אלפים ב' (1242), חילופי קמץ-פתח וצירי סגול [בכל השורה האחרונה יש צירי במקום סגול]. מילת 'בְּשִׁמְעוּ' כתובה בר"ו ומנוקדת בחולם

קמץ חטוף או חטף קמץ

המונח 'קמץ חטוף' שהשתמשתי בו לרוב במאמר זה, הוא מינוח של המדקדקים הספרדיים. הקדומים יותר כמו ראב"ע אמרו 'קמץ חטף', והמנחת שי התחיל לומר 'קמץ חטוף'. אבל רש"י, רשב"ם, ושאר ראשונים צרפתיים או אשכנזיים קוראים בקביעות לקמץ החטוף 'חטף קמץ', ביטוי שנראה מוטעה לכאורה, כי 'חטף קמץ' הוא ממשפחת החטפים, אחיהם של חטף הפתח וחטף הסגול, ואילו הקמץ החטוף הוא תנועה קטנה [ועל כן הוא מכונה בימינו 'קמץ קטן']⁵⁹. אמנם המנהג הזה אינו בכדי.

אילן אלדר מתעד בספרו⁶⁰ מנהג שמקורו בשיטת ניקוד הנקראת 'ניקוד ארץ ישראל-טברני'⁶¹, לנקד קמץ חטוף בסימון של חטף קמץ (א) כדי להבדילו מן הקמץ הרחב. ר"ד מתאר במ'מלול' מנהג זה: "ופעמים משתתפים עם הקמץ שוא להרדיע כי הוא חטף"⁶¹. ר"ש פרחון במחברת הערוך

⁵⁹ מסורת הקריאה הקדם אשכנזית (לעיל הערה 14), עמ' 40-43.

⁶⁰ זה אינו הניקוד הטברני המוכר לנו.

⁶¹ דפוס ליק דף קלו ע"ב. דברי רד"ק שם תמוהים מאוד, כי הודגמאות שהוא מביא הן של חטף קמץ גמור,

שלו⁶² סבור כי למעשה כל קמץ חטוף צריך להיות נקוד כך, ותמה באשר לצורות כמו 'יִקְסֵם' [שהקו"ף היא בקמץ חטוף]: "ואם תאמר: למה אינן קורין בקמץ ושוו כמנהג כל קמץ חטף? הוי יודע כי ספרים המדקדקים בשב"א עם קמץ הן נקדיין, ולפי שרצו מקצת סופרים להקל הטורח מעליהם, הפילו השב"א, לומר כי דבר ידוע הוא". גם רבי משה הנקדן כותב בספרו דרכי הנקוד והננינות: "ודרך הספרים לנקוד קמץ תחת קמץ חטף במקום שיש אחריו מבטלי קמץ..."⁶³. בדור מאוחר הרבה יותר מתאר רבי שבתי סופר מנהג זה בהקדמתו לסידורו⁶⁴ כדבר פשוט, ואפילו ר' וולף היידנהיים שחי כבר עמוק בתוך תקופת האחרונים – מסמן בכתב ידו את הקמץ החטוף בסימון של חטף קמץ⁶⁵.

קמץ חטוף בצורת חטף קמץ, מתוך כתב יד 'המחזור המשולש' (לונדון 22413)

למעשה, לפי שיטת הניקוד הטברנית המקובלת היום בכל תפוצות ישראל – סימן זה אינו נכון, שכן חטף קמץ שקול כשווא נע לענין כל כללי הדקדוק, ואילו קמץ חטוף הוא תנועה קטנה הגוררת אחריה דגש חזק. לפי המבטא האשכנזי בימינו גם אין שום צורך להדגיש את הקמץ החטוף שמבטאו זהה בדיוק לקמץ הרחב, מה ששוב מוכיח שבזמן הראשונים היה הקמץ הרחב שונה במבטאו מן הקמץ החטוף והיה צורך להבדיל ביניהם על ידי סימן גרפי, לפיכך העדיפו הנקדים שנהגו כך "להפסיד" את סימן חטף קמץ כדי ליצור הבדל בין קמץ חטוף לקמץ רחב. אולי בגלל זה קראו הראשונים לקמץ זה 'חטף קמץ', ולא חששו לכך שיש חטף קמץ גמור – השקול כשווא נע – שעלול להתערב בקמץ חטוף זה הנקרא בפייהם ומסומן בכתיבהם כחטף קמץ גמור.

המדקדק ר' שלמה אלמולי בעל 'הליכות שבא'⁶⁶ מתקף בחריפות מנהג אשכנזי זה, וכותב: "זה טעות נפלה בספרי אשכנז וצרפת ונתפשטה בכל הספרים הנדפסים והנעתיקים מהם, אבל בכל

כמו "אני תרשיש" (מלכים א' י, כב); "תלי" (דברים כח, סא); "מעט צרי" (בראשית מג, יא). אבל מכל מקום הוא מתאר שם שהסיבה להוספת נקודות השוא היא כדי שלא יטעו בין קמץ זה לקמץ רחב, ובמקומות שיש סימן אחר [כגון שיש דגש באות שאחרי הקמץ] אין משתמשים בו.

⁶² מחברת הערוך, חלק שני, ערך מול. להלן הבאנו את תחילת דבריו.

⁶³ לעיל הערה 28, עמ' ג, ובמהר' הנובר, עמ' 2. כוונתו היא שבמקום שבוור שאי אפשר להיות קמץ רחב, הסתפקו הנקדים בניקוד קמץ מבלי להוסיף לו את נקודות השוא. גם הם רואה את הצורה א ככזוה "הטבעית" של קמץ חטוף. אלדר, מסורת הקריאה (לעיל הערה 14), חלק א, עמ' 43 מצטט ממנו משפט נוסף על סוג הקמצים האלו: "וכן כל שם דבר מן השלמים, וכן שם העצם כמו קרֶבֶן וכד' וכן צֶלְפָחֵד וכד'.

ואין לחוש אם הם קמוצין [כוונתו, בניקוד של קמץ רגיל] ברוב הספרים, כי כן דרך הספרדים לתת קמץ במקום חטף-קמץ במקום שיש מבטל קמץ (דהיינו שוא) אחריו". במקום זה הוא מייחס את הניקוד הטברני ל'ספרדים'. במהדורות הנובר ווילנא לא הצלחתי למצוא את הציוטוט הזה (במהר' וילנא נמצאים הדברים בדף כד ע"ב אך ללא משפט זה), אך אלדר מצטטם בשם מהדורות ש"ד לוינגר, בודפסט תרפ"ט, עמ' 51-52.

⁶⁴ הקדמה כללית, פרק ג סעיף ב, מהר' נר ישראל, בולטימור תשס"ג, כך ההקדמות, עמ' 22.

⁶⁵ כך ראיתי בצילום הגהותיו לספר צחות של ראב"ע. ובחיבורו על החומש 'תורת האלקים' (בראשית כב, ג על 'לקחה זאת) הוא כותב: "ובספרי כתבי יד הקדמונים החטיפו כל קמץ חטף, כגון כָּל, אֶלְלָם (בראשית ג, ה), "עֲרֹב אִישׁ" (שם כד), ודומיהם".

⁶⁶ מהר' מוסר הרב קוק, ירושלים תש"ה, עמ' מח-מט.

ספרי ספרד המדויקים אין... כי אם קמץ לבד⁶⁷.

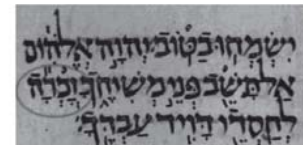
כאמור, המנהג הזה לא התחיל באשכנז וצרפת אלא בארץ ישראל, חלג אפילו לכתבי היד הטברניים העתיקים והחשובים ביותר, כמו חר ארס צובה וכ"י לניגוד, המשתמשים ב'פוטנט' הזה במספר מקרים: בכ"י לניגוד מנוקד 'יעקב' (יהושע ז, כה)⁶⁷, 'שמרה זאת' (דה"א כט, יח). ובכתר ארס צובה: 'הרבו מאד (ירמיה ב, יב), 'ושדרו את בני-קדם (שם מט, כח), 'משכו אותה (יחזקאל לב, כ), 'קרה לחסדי דוד עבדך⁶⁸ (דה"ב ו, מב). הניקוד הוא חטף קמץ, אבל הוא אינו באמת חטף קמץ, כי שום חטף לא יכול לבוא לפני שוא, אלא מדובר כאן בקמץ חטוף שהוא תנועה קטנה⁶⁹. אלא שהנקודן הטברני נוקק לה רק במקרים של קמץ ואחריו שוא, ואילו בספרים האשכנזיים היא התפשטה לכל קמץ חטוף, ואפילו שמה של התנועה נקרא בעקבות זה אצל רש"י ובני דורו בשם 'חטף קמץ', אף שלא מדובר בחטף קמץ אלא בקמץ חטוף.

קוריו מעניין במיוחד נמצא במחזור גירנברג, שהוא מחזור תפילות אשכנזי שנסתיימה כתיבתו בשנת ה' אלפים צ"א, דהיינו לפני קרוב לשבע מאות שנה. בפיוט 'מי יוכל לשער כל הפקודים' (פיוט ד' בקדושתא לשבת שקלים), שם כתוב: 'ולי מה יקרו עלי הפקודים', ויד מאוחרת יותר הגיהה 'הפקודים'. המגיה לא רצה למחוק את האותיות, דבר שהיה משחית את יופי המחזור, לפיכך פתר את הבעיה בהגיהו רק את הניקוד. כיצד עשה? הוא הוסיף קמץ משמאל לשווא שמתחת הפ"א, וניקד הפקודים – הפ"א בחטף קמץ! כמו כן מחק את נקודת השורק בו"ו שאחר הקוף (ראה תמונה). לקורא אשכנזי בן ימינו לא הועיל הנקודן אלא להביאו לידי מבוכה, אבל לקורא במבטא ספרדי הרי זה כאילו ניקד 'הפקדים' בחולם הפ"א.

67. וי'אמר יהושע עמה עבדו
ועבדו הנהו בן יוסף הו'ר'גל

יעקב - כתב יד לניגוד

זכור לחסדי - כתב ארס צובה

69. לכל המקומות האלו יש מכנה משותף: היה אפשר להתבלבל ולחשוב את הקמץ לרחב, ואת השוא שאחריו לנע. לכן העירף הנקודן לציון כאן חטף קמץ. מתוך הנחה שהקורא ידע שאין זה חטף קמץ אמיתי (כי אחריו לא יכול לבוא שוא) אלא מעין תחליף לקמץ חטוף.

בקידושין דף יח ע"ב ישנה סוגיא העוסקת במחלוקת שנחלקו התנאים בפירוש המילים 'בבגדו' (שמות כא, ח). רבי עקיבא מפרש זאת מלשון בגד, ואילו רבי אליעזר מפרש זאת מלשון בגידה. הגמרא מסבירה שרבי אליעזר סובר 'יש אם למסורת', דהיינו דורשים את המלה כמו שהיא כתובה ולא כמו שהיא נקראת. וכיון שלא כתוב בבגדו עם יו"ד המורה על חיריק אנו מפרשים אותה ככתובה בקמץ קטן, בבגדו. וכמו שמסביר רש"י שם: 'למסורת - בבגדו כתיב ולא בבגדו. אין הברת חירק בלא יו"ד, ונקודה שתחת הבי"ת - במקום יו"ד משתמשת, אבל לפי מה שנכתב - היה לו לקרות חטף קמץ. בבגדו לשון בגידה. כמו שאתה קורא בשמיעו את דברי האלה (דברים כט, יח)'.⁷⁰

עצם שימוש של רש"י בביטוי 'חטף קמץ' כדי להבדילו מן הקמץ הרגיל, כבר מלמד על המבטא של בני דורו. לקורא האשכנזי בן ימינו אין צורך בהבחנה זו שאינה מועילה לו ממילא. לא היה לרש"י לכתוב אלא 'קמץ', שהרי אין לקורא האשכנזי שום הברל הגייה בין קמץ חטוף לקמץ רחב. וקשה להניח שרש"י כיוון את דבריו למומחים לדקדוק שיבינו את ההבדל הרעיוני בין קמץ רחב לקמץ חטוף. (וראה גם רש"י בפירושו לבכורות לד ע"א ד"ה כיון).

חידוש גדול הרבה יותר טמון בדברי התוספות שם, המקשים על פירוש רש"י: 'וקשה, היכי דייק שהמסורת לשון בגידה מדלא כתיב בבגדו ביו"ד? דאדרבה נידוק שהוא לשון פריסת טלית מדלא כתב בבגדו ביו"ו'. בהמשך מביאים התוספות שם את פירוש רבינו תם שחולק על רש"י ומפרש: 'ומסורת הוי לשון בגד דהיינו פריסת טלית. מדלא כתיב בבגדו ביו"ו אל בבגדו ביו"ד'; כלומר, רבינו תם סובר שאם יש למלה שני פירושים - צריך היה לכתוב בתורה בבגדו ביו"ו כדי שלא יטעו! דברי התוספות מפליאים ממש, לשיטתם היתה התורה עצמה צריכה לכתוב 'בבגדו ביו"ו', כדי להשמיענו שהבי"ת נקודה בקמץ חטוף, אף שבכל המקרא לא מצאנו כדבר זה⁷⁰.

אם מבטא הקמץ הגדול והקטן שווה כמו שהוא בפי האשכנזים, אזי לא יכולה ר"ו בשום אופן להיות ניקוד של קמץ קטן, משום שהקורא יבין אותה כמו חולם או שורוק, כיצד מציע רבינו תם שיהיה כתוב 'בבגדו ביו"ו? אך הדברים מתאימים למבטא הספרדי.

ויעקב לויפר

נעוץ מבט על ספר שהתחבר לפני סוף האלף החמישי [כלומר, לפני כ-775 שנה] ושמו 'קונטרס בדקדוק שפת עבר'. שם המחבר הוא דוד, ומשערים שהוא רבי דוד מארץ יון המוזכר בספר 'ערוגת הבשם' לרבי אברהם ב"ר עזריאל, מרבתי של ה'אור זרוע', שהתחבר אף הוא בתקופה הנ"ל. ר' אברהם ב"ר עזריאל עסק רבות בפירוש פיוטים ומטבע הדברים נוקק הרבה לענייני ניקוד ודקדוק, והיה לו קשר עם רבי דוד הנ"ל. נציין כי ר' אברהם ב"ר עזריאל היה ממדינת 'ביהם' הלא היא ברתמיה, החלק המערבי של צ'כיה, שבירתו היא פראג המפורסמת. כלומר, אשכנזי למהדרין. ר' דוד מתלונן עליו בקונטרסו כך: 'ויעקב לויפר' (אויב כב, כח) נקמץ ויצא במלא פום. ור' אברהם ב"ר

70. יש לציין שמצאנו דבר דומה, כגון 'במחזיקי ארץ' (דברים לב, יג; ישעיה נח, יד; מיכה א, ג) לפי הכתיב, וכן 'קסומי נא' (שמאל א' כח, ח); 'אשקושה' (ישעיה יח, ד); 'ואשקולה להם' (עזרא ח, כה); 'אשקודיות' (עזריה נחמיה יג, כג); 'אזניות' (דה"ב ח, יח). בכל המקומות האלו נכתב כתיב מלא ביו"ו, כדי לציון תנועת חטף קמץ ולא חולם. אולם כאן אפשר שהכתיב משקף מסורת קריאה בחולם ממש, ויש כאן מחלוקת כתיב וקרי, כמו שהוא על פי רוב. ומכל מקום אין בכל המקרא דוגמה של הוספת ו"ו לאחר קמץ חטוף בהברה סגורה, דוגמת 'בבגדו בה'. הדוגמאות שהבאנו הן לאחר חטף קמץ.

עזריאל מזקני ביהם לא נודמנה לו זאת הסברה, וכמעט שהחריב את הלשון לפי תומו, ואולם הטעתוהו קריאת בני דורו שהם קורים בפתיחת פיהם וְקָם, ולא במלא פֹּם⁷¹.

ביאור הדברים: הק"ף של וְקָם נקודה בקמץ קטן [במבטא ספרדי היא נשמעת וְקָם, ובאותיות לעז veyakom] שר' דוד מכנה אותו 'קמץ מלא פֹּם', כלומר קמץ שהוא כמו חולם [הנקרא 'מלא פֹּם' בפי הראשונים⁷²]. לבני דורו של ר' אברהם בר' עזריאל היתה מסורת לקרוא מילה זו בשני קמצים גדולים, שנשמעים כפתח במבטא ספרדי [דהיינו וְקָם] ר' דוד קורא לזה 'פתיחת הפה' כפי שהקמץ הגדול נשמע במבטא הספרדי. ור' דוד חלק עליהם וסבר שהק"ף נקודה בקמץ קטן ולא קמץ רגיל, כפי שאכן המסורת בידיו היום. ונראים הדברים שגם רש"י ידע מקיומה של צורת קריאה כזו, שכן על הפסוק הג'ל בספר איוב הוא כותב: וְקָם – כמו ויקום. דהיינו: קרא את קמץ הק"ף כמו חולם, ולא כמו קמץ רגיל [המלה וְקָם (בו"ו ההיפוך) כתובה במקרא יותר ממאה פעמים, ורש"י לא מוצא אף פעם לנכון להדגיש איך לקרואה, רק כאן הוא מעיר, כנראה משום שכאן היתה צורת קריאה זו, שרש"י – כמו ר' דוד – רצה להוציא ממנה].

לשם השוואה נביא את דברי ר"ש פרחון⁷³ ב'מחברת הערוך' שלו, המתאר תופעה כזו בדיונו בצורות על משקל וְקָם, כגון 'וְנָשָׁב אֲבָרְהָם אֶל נַעֲרָיו' (בראשית כב, יט): 'וְנָשָׁב אֲבָרְהָם אֶל נַעֲרָיו פִּלְשְׁתִּים' (שם כא, לד); 'וְנָמַת אִיֹּב' (איוב מב, יז) ועוד, וכותב עליהם 'קמץ חטף במקום וי"ו'⁷⁴... הא למדת כי חטף קמץ⁷⁵ במקום וי"ו, והקורא כל אלו המילות בלא חטף קמץ אלא כמו פתח – הרי זה טועה⁷⁶. ר"ש פרחון דיבר כמובן במבטא ספרדי, אבל דבריו יכולים ללמד אותנו על הבעיה האופיינית לבעלי המבטא הספרדי במילים מן הסוג הזה.

למותר לציין, שכל טעות מסוג זה לא יכולה היתה להיווצר אלא אצל מי שמדבר במבטא ספרדי ויש בקריאתו הבדל בין קמץ חטוף לקמץ גדול. אבל אצל האשכנזים אין שום הבדל בקריאה והם קוראים את שני הקמצים של וְקָם בדיוק אותו דבר. על מה אפוא היה לר' דוד ור"ש פרחון להתלונן? אך הדבר ברור, בני ביהם היו קוראים קמץ גדול כמו פתח, וממילא היו צריכים לומר וְקָם לפי דעת ר' דוד – אך הם אמרו את שני הקמצים כמו קמץ גדול.

ספר הפליאה

בספר הפליאה המיוחס לר' אביגדור קרא מפרגא (חי לפני כשש מאות שנה) כתובים הדברים דלהלן (ד"ה וראה והבן שנחצבה הנקודה):

ודע כי השבא צורתו ב' נקודות זו על גב זו... וראה והבן שמשחתף לעתים עם המלך הגדול שהיא הקמץ והוא חסד עולם כענין וקמץ הכתן מלא קומצו, וכשמשתתף – אז נקרא חטף קמץ, וממהר קריאתו ונשתנה הקריאה דרך עלייה כאלו ממהר לעלות אל המלך יושב על כסא – והוא החולם שהוא הכתר – לקבל ברכה משם⁷⁷.

71. קונטרס בדרדוק שפת עבר, מהדורת שמואל פוזנסקי, ברלין תרנ"ד, עמ' 21.

72. כיום עבר הכינוי 'מלא פֹּם' לתנועת השורק, מעבר זה התרחש בערך בתקופת המהר"ל.

73. בן דורו של ר' ראב"ע, יליד אלג'יריה שהיגר לאיטליה, שם חיבר את ספרו ונסק בהפצת דרדוק הלשון העברית.

74. כוונתו 'במקום חולם'.

75. הוא מערב בין שני המונחים, וכוונתו כמובן לתנועה הקטנה, קמץ חטוף, ולא לחטף קמץ ממש.

76. מחברת הערוך, חלק שני ערך מול.

77. ספר הפליאה, מהר"ם פרמישאל תרמ"ד, עף דף טור 1.

ר' אביגדור קרא מתאר את ה'חטף קמץ' שהוא ציור של קמץ ולפניו שוא (א) והוא מסביר שכשהשוא 'משתתף' עם הקמץ – מתמהרת קריאתו של הקמץ 'ונשתנה הקריאה דרך עליה' והוא 'ממהר לקראת המלך' שהוא החולם. תיאור זה מקביל במדויק למבטא הספרדי: הקמץ הרגיל אינו 'דרך עליה', רק משהפך לחטף קמץ [או קמץ חטוף] הוא נשמע כחולם והוא 'דרך עליה לקראת המלך יושב על כסא', דהיינו: משתנה בצלילו לחולם. לדוברי מבטא אשכנזי אין שום שינוי בצורת התנועה, אולי 'מתמהרת קריאתה' משום שמדובר כאן בחטף ולא בתנועה מלאה, אבל התנועה נשארת בגון הקמץ הרחב לגמרי.

זכרנו לחיים

הבאנו ראיות מכמה וכמה זוויות לכך שהקמץ החטוף והחולם היו לאחד באירופה בתקופת הראשונים. עתה נביא את התייחסות הפוסקים ליחס בין קמץ חטוף וחולם לאחר שינוי המבטא האשכנזי.

רבי אייזיק טירנא כותב בספר המנהגים שלו: "זכרנו לחיים – זכרנו בחטף קמץ לשון בקשה, אבל בחולם הוא [לשון] זכר שלנו"⁷⁸, הערה זו מתייחסת מן הסתם למחזוריים שכתבו (או הדפיסו) 'זוכרנו' בו"ו כדי לציין את הקמץ החטוף, אבל בתקופתו של ר' אייזיק (שחי במחצית הראשונה של המאה החמש עשרה) זה כבר הפך לבעיה, והוא מסביר ש'זוכרנו' פירושו 'זוכר שלנו', היינו 'זוכר אותנו', בעוד ש'זִכְרָנו' בקמץ חטוף הוא בקשה לנוכח: זכור אותנו. הלבוש (או"ח סי' תקפב, סעיף ה) מביא גם הוא הוראה זו: "ריאמר זכרנו וכן כתבנו בחטף קמץ שהוא לשון בקשה, ולא יאמר זכרנו או כותבנו בחול"ם שהוא אינו לשון בקשה אלא שם התואר, וזכר שלנו או כותב שלנו". וכן חזר המג"א בקצה (שם סק"ד) "זכרנו כתבנו בחטף קמץ".

פוסקים אלו כנראה עוד הכירו מחזוריים שהיה כתוב בהם 'זוכרנו' בו"ו, אולם רבי יחיאל מיכל אפשטיין, בעל 'ערך השלחן' (או"ח תקפב ז) כבר מתקשה בהבנת דברי המג"א: 'זמה שכתב זכרנו כתבנו בחטף קמץ – לא ידעתי כוונתו'; רי"מ הנמצא מאות שנים בתוך ההגייה האשכנזית החדשה אינו מכיר כלל צורה של 'זוכרנו' בחולם, הסידורים והמחזוריים של תקופתו כבר אינם כותבים כך, ויתכן שגם המונח 'חטף קמץ' שבעצם מתכוון לקמץ חטוף, כמו הטרימינולוגיה האשכנזית הישנה – אינו מובן לו.

והנה דבר מדהים! ה'בית יוסף' שם מביא דעה הגורסת שבתפילת 'זכרנו לחיים' [כולל המילים 'מלך עזר ומושיע ומגן'] ישנן 68 אותיות, והוא מציין: "מזכרנו לחיים עד ומגן משכחת ס"ח אותיות כשישיהי זכרנו מלא בוי"ו בין זיי"ף וי"ד בין רי"ש לנו"ן, וכותבינו יהיה גם כן מלא מאות אחת, דהיינו וי"ו בין כ"ף לתי"ו או י"ד בין ב"ת לנו"ן". ה'בית יוסף' שגדל כל ימיו על ברכי המבטא הספרדי הכיר צורות כתיב כאלו של 'זוכרנו' 'כותבנו' והדבר לא היה זר לו, שהרי מבחינת מבטא זה, הקמץ החטוף והחולם חד הם, ולכן מבחינתו 'זוכרנו' מתפרש יפה מאוד כבקשה – זִכְרָנו. אבל הב"ח – האשכנזי – תמה עליו מאוד: "ולא נהירא! דצריך לזיהר שלא יאמר זכרנו בחול"ם, דאינו לשון בקשה, אלא פירושו זכר שלנו, ויפסיד הכוונה וכמו שכתב במנהגים" (–היינו מנהגי ר"א טירנא שהבאנו)⁷⁹.

78. מנהגי ראש השנה, סי' קב, מהר"ם רש"י שפיצר, ירושלים תש"ס, עמ' פו.

79. תורתו נתונה לרב צבי אדלר מבני ברק שעורר אותו לכך סוגיא זו, ולרב הירש מייזלס שהפנה אותו לדברי הבית יוסף והערת הב"ח הג"ל.

ג. איות תעתיקים

תעתיק (טְרַנסקְרִיפְצִיָה בלעז) הוא העתקה של מילה משפה אחת, באותיות של שפה אחרת. כשאנו כותבים 'לונדון' בעברית אנו עושים תעתיק מהשפה האנגלית. זו היא דרך מצוינת לעמוד על הגייתו של המילה בפי הדובר, שכן בשפה המקורית קשה על פי רוב ללמוד מן הכתיב את הגיית עיצוריו ותנועות המילה, במיוחד בשפות כמו עברית שכלי ניקוד קשה מאוד לדעת את התנועות. מסיבה זו, תרגום השבעים למשל הוא מקור לא אכזב המלמד אותנו כיצד היתה הגיית העברית בתקופה בה הוא נכתב.

נתפוס את המלה 'לונדון' שהזכרנו, הלא"ד והנו"ן שלה מונעות בתנועה שהיא חולם במבטא ספרדי וקמץ במבטא אשכנזי. ובלועזית סימנה הוא O (London). כשאנו כותבים אותה באותיות עבריות אנו משתמשים באותיות ניקוד עבריות שישמשו כתחליף לאותיות הניקוד הלועזיות. ובאלו אותיות ניקוד מנקדים את לונדון? היום מנקדים אותה בו"ו ללא ספק. אבל אם נעניין בשו"ת של רבותינו האחרונים מאירופה, נראה שהם כתבו תמיד 'לאנדאן'. וברור גם מדוע, מכיון שהם ביטאו את הקמץ כמו הברת O בלועזית, הרי שהם השתמשו באות הניקוד של הקמץ שהיא אל"ף. אבל אם היו כותבים לונדון אזי היה זה נשמע במבטאם כמו חולם, הרי אומר: לוֹנְדוֹן לפי ה'חולם' החסידי, או לאונדאן לפי החולם של דרום גרמניה, או ליינדיין לפי החולם הליטאי. ולכן הם כתבו לאנדאן. לעומת זאת בתשובות של רבנים מארצות המזרח אתה קורא כמובן 'לונדון'.

כנ"ל בשמות כגון דוקטור, קומפוט, גורדון, סוכטשוב, ועוד הרבה. ככולם אתה מוצא בספרי שו"ת לרבנים אשכנזים⁸⁰ שהם כותבים באלפ"ן במקום ווי"ן. דוגמת 'דאקטאר' 'קאמפאט' 'גארדאן' 'פאללאק' 'מיליאן' וכולי. ואף היום שכחה צורת כתיבה זו אצל בני חו"ל שמרביתם בעיקר אידיש, או אף בארץ, בחוגים שמקפידים להימנע מהשפעות העברית המודרנית.

דוגמא מצוינת לכך היא הדיון לגבי כתיבת השם 'גולדה' בט. מעשה היה באלכסנדריה של מצרים בשנת תר"ן שיהודי תושב ברודי (הנכתבת כמובן 'בראדי' בספרי האחרונים) עבר להתגורר באלכסנדריה ושלח משם גט לאשתו שנשארה בברוד. את הגט סירר רבי אליהו חזן רבה של אלכסנדריה, ובאשר ששם האשה היה גולדה, כתב רא"ח 'גולדה' בו"ו אחר הגימ"ל. נצטט קטעים מתוך דבריו:

וראינו בכתב אחד מקרוביה שכתוב בה שם גולדה בו"ו אחר הגימ"ל. וכן ראינו בספר הל"ק ט (הלכות קטנות) בשמות הנשים שהובא בו"ו אחר הגימ"ל, וגם הרב עזרת נשים הביאו בו"ו אחר הגימ"ל, וכן כתב בס' נחלת שבעה סי' מ"ו בשמות נשים: גולדה – ו"ו אחר הגימ"ל, מהרמז"מ ורש"ל. ע"כ. וגם ראינו בספר בית שמואל בשמות הנשים באות ג' שכתב שבפולין יש לכתוב גאלדה באל"ף אחר הגימ"ל מפני שקורין הגימ"ל בל"ב, ובמקומות שקורין הגימ"ל בחולם יש לכתוב בו"ו. ואמרנו שאולי בגאליציה קורין בחולם וע"כ כותבים בו"ו... וגם כי לדידן בני ספרד שאין מנהגנו להניח אל"ף תמורת הקמץ [כוונתו כאן לקמץ אשכנזי] – אם נכתוב גאלדה באל"ף הקורא יקרא הגימ"ל בפתח ואז הוי ודאי שינוי השם⁸¹.

⁸⁰ ולפעמים אף בשו"ת של רבנים ספרדיים אשר התכתבו עם רבנים אשכנזיים וכתבו את המלים הלועזיות האלו כפי שראו במכתבים שנכתבו אליהם.

⁸¹ שו"ת תעלומות לב, ח"ג, קונטרס אגרת שבוקין, סי' כא.

קיצורם של דברים, הרב חזן סבר שצריך לכתוב גולדה בו"ו משום שהיה מסופק שמה גם בברודי כותבים בו"ו כפי שראה בכמה ספרים, וכשהגיע הגט לרב דברודי, חנך הלה לפסול את הגט משום שאכן בברודי כתבו גאלדה באל"ף ולא בו"ו. רבי אליהו חזן שלח את השאלה לרבי שמואל סלנט רבה של ירושלים (שאגב, מכנה את רבי אליהו חזן 'מחונתי') והוא פסק שבמקום עיגון יש להקל.

מתוך העניין אנו למדים שבפולין וגליציה היו כותבים גאלדה באל"ף. אלא שהיו מקומות בהם היו אומרים גולדה בחולם כפי שמעיד הכ"ת שמואל⁸² [כלומר, היו אומרים כנראה גאָלְדֶה בחולם דרום-גרמני⁸³] ושם כתבו גולדה בו"ו.

הספר 'הלכות קטנות' הוא של ר' ישראל יעקב חאגיז, חי בירושלים לפני כשלש מאות שנה, או ודאי דברו שם במבטא ספרדי, הוא הדין בספר עזרת נשים לר' משה'ן' חביב שחי באותה תקופה וכותב (שמות נשים אות ג) 'גולדה' – שם זה מצוי פה בירושלים ת"ו בין האשכנזיות וקרן גולדה הגימל בחולם. כמובן שלפי מבטאו הספרדי היה זה חולם, בעוד שבשכיל אשכנזי היה זה קמץ. ועיין בשו"ת אבני חפץ לר' אהרן לוי⁸⁴ (סי' פט, ט) שתמה על בעל 'דברי חיים' ו'שערי דעה' שכתבו 'זיגמונד' בעוד שצריך לכתוב לפי דעתו 'זיגמאנד' – "כי אין תורת לשון עברית טובלת ו"ו להוראת הקמץ". מחבר זה כמובן מדבר בהברה אשכנזית, ולדידו אי אפשר לציין את תנועת O – שהיא מבחינתו קמץ – עם ו"ו.

לסיכום: רבנים אשכנזיים שכותבים שם לועזי המכיל את התנועה O, משתמשים באל"ף, משום שהיא האות הלגימה בתודעתם עבור תנועה זו. אבל רבנים מארצות המזרח משתמשים בו"ו, כמו שראינו ביחס לשם גולדה, ושאר הדוגמאות שהבאנו. כעת נשאלת השאלה כיצד נהגו הראשונים לכתוב את השמות הלועזיים שיש בהם תנועת O, האם באל"ף או בו"ו. הממצא ישלך לנו על מבטא לשון הקודש שהיה שגור בפייהם. ובכן, עד כמה שידע הגיעה, צורת הכתיב הזאת לא קיימת בספרי הראשונים כלל, אלא הו"ו נכתבת לציון החולם. כמו לונדון שכבר עסקנו בה והיא מוזכרת בשו"ת הרשב"א (ח"ג סי' ג) עם ווי"ן ולא עם אלפ"ן. וכן הרבה ערים צרפתיות המוזכרות אצל בעלי התוספות, שכתובין הלועזי הוא עם האות O – שהיא כאמור הברת הקמץ האשכנזי. נביא רשימה קצרה של הערים בכתבים אצל בעלי התוספות ובכתבים הלועזי: אורלייניש (ORLEANS), אניוב (ANION), בונא (BONN), גורניש (GORNISH), לונדריש (LONDON), נרבואנא (NARBONNE), פונטייזא (PONTOISE), קורביל (CORBIEL), רוטנבורג (ROTHENBURG), רומי (ROME)⁸⁴.

דוגמא נוספת: בשו"ת מהרי"ל החדשות (לח) [שמחברו רבי יעקב מולין חי באשכנז לפני כשש מאות שנה] מציין מהרי"ל את העובדה שהאות קו"ף נהגית אצל הגוים בבירין (בןארין) כמו צדי"ו. והוא מביא דוגמא לכך מהביטוי 'ראש עגלי' שהיה נקרא באשכנזית 'קאָלְבֶס קופ' (Kalbs kopp) והגויים האלו אומרים אותו 'קאָלְבֶס צופ'. כמובן אם היה הביטוי הזה נכתב בספרי אחרונים הוא היה נכתב 'קאָלְבֶס קאפ' [את שם המשפחה קאפ כתיב הזה אנו יכולים לראות עד היום], אבל מהרי"ל כתב 'קופ' דבר המתאים למבטא ספרדי.

⁸² כפי שנשמעת עד היום המילה 'גולד' אצל דוברי אנגלית.

⁸³ נולד בפשמישל שבגליציה בשנת תר"מ, מראשי אגודת ישראל וממנהיגי היהודים בפולין, רבה של סמבור ושל ריישא (Rzeszów). נספה בשואה בתאריך ו' בתמוז תש"א. לעניינו, אשכנזי מן הדור האחרון.

⁸⁴ הכתיב הלועזי מונע מספרו של פ' תרשיש, אישים וספרים ב'תוספות', ניו יורק תש"ב.

מלים עבריות בכתב לועזי

באותו אופן אנו יכולים לעמוד על המבטא גם דרך מלים עבריות שנכתבו בצורה לועזית. שכן שוב, הצורה בה תיכתב המלה הלועזית יכולה ללמד אותנו איך הכותב הגה אותה. כך למשל אנו יודעים שהתרגום היוני של התורה המכונה 'תרגום השבעים', נכתב על ידי מי שדיבר במבטא ספרדי. זאת כיון ששמות של מקומות ואנשים בדרך כלל אינם מתורגמים ליוונית אלא נכתבו בעברית (כמו בתרגום אונקלוס) ובאותיות יווניות. הרי שאם הכותב דיבר במבטא אשכנזי, הוא היה צריך לכתוב את אֶבְרֹהוֹם – AVROHOM. ולהשתמש באות הלועזית O כדי לנקד את הקמץ. אבל בפועל מנוקד הקמץ עם A שנשמעת כמו פתח. וכן בשמות כמו אֶלְעָזָר – ELAZAR, קֶדֶש – CADES, תְּרָצָה – THERSA⁸⁵, קָשָׁן – BASAN ועוד [כלומר, הכתיב שם הוא כמו אֶלְעָזָר, קֶדֶש, תְּרָסָה, קָשָׁן]. וראה על כך במכתבו של הרב ר' שבתי בוחבוט רב העיר ביירות לרבי עובדיה הדאיה בשו"ת ישכיל עבדי (או"ח, ח"ב, סי' ג).

אמנם אם נעין היום איך כותבים האשכנזים באנגלית מלים עבריות במבטא אשכנזי, הרי הם כותבים חֶסֶן Chosson (חזון), סְפָרִים – SEFORIM (סְפֹרִים) וכדומה. הרי אומר, הם משתמשים באות הלועזית O כדי לנקד את הקמץ ולא A – שהיא עבורם ניקוד של פתח.

מתרגום השבעים נדלג לוויכוח המפורסם שנערך לפני קרוב לשמונה מאות שנה בין רבי יחיאל מפריס שהיה בסוף דור הראשונים, לבין המומר דונן הידוע לשמצה. ובכן דונן זה כתב עבור השלטונות סקירה על התלמוד שהיתה כתובה כמובן בלועזית. תזכיר זה נשתמר עד ימינו, והמלים העבריות שצוטטו בו נכתבו בהברה ספרדית⁸⁶. הוא כותב שם למשל את שמות ששה סדרי משנה, היינו זרעים מועד נשים ישועות (הוא סדר נזיקין) קדשים טהרות. והוא מאיית אותם כך: ZRAYM (זֵרַאִים), MOHED (מוֹהֶד), NASSYM (נָשִׁים), JESSUHOZ (יֵשׁוּהוֹז⁸⁷), KAZASSIM (קֶזָשִׁים⁸⁸), TEAROD (טֶהְרוֹד). וכמו כן יש שם עוד מלים רבות אותן הוא מנוקד בהברה ספרדית, דוגמת פֶרְשָׁה, רֶבֶנָן, עֶבֶד-וִירָה, סְדָרִים, פְּרָקִים, הֶלְכָה, מֶלֶאכ־מֶנֶת.

מלבד עניין הניקוד, ישנם דברים נוספים הניתנים ללמוד מתעתיקים כאלו; האות הלועזית Z שהוא כותב במקום תי"ו ודל"ת רפות מלמדת אותנו שבאותם זמנים עדיין ביטאו במלים מסוימות את הול"ת הרפה שנשמעת דומה מאוד לזי"ן, ולכן הוא כותב קֶזָשִׁים, עֶבֶד-וִירָה, סְדָרִים⁸⁹. כמו כן המלה 'הלכה' אותה הוא הגה בכ"ף דגושה שלא כמו היום. אבל לעניינו, העובדה היא שהוא מנוקד בקביעות את הקמץ באות A, והיינו שבדורו היו הוגים אותה כפתח. לעומת זאת, כשגויים בני ימינו מתעתיקים מילים ששמעו במבטא אשכנזי, הם מתעתיקים את הקמץ כמובן בתנועת O.

85. והיינו השם תְּרָצָה הנהוג עד היום בין הגויים. כאן רואים גם כן שהצד"י בפי המתרגם היתה כמו אצל התימנים, היינו סוג של סמך קשה.

86. הציטוטים מובאים ממאמרו של ילון 'הגייה ספרדית בצרפת הצפונית', עמ' 20, ראה לעיל הערה 14.

87. בת"י רפה, ולכן הוא מציין אותה עם האות Z.

88. הק"ף של קדשים מנוקדת בתנועת A, והיינו קמץ רחב, כמו שהוא מנוקד בתורה כשאי"ן הידיעה לפני מילת 'קדשים' (ראה לדוגמא שמות כט, לו; ל, י).

89. אבל לא בכל המלים, הדל"ת של מועד דגושה אצלו וכן טְהוֹד שהוא מסיים אותה בדל"ת דגושה במקום בת"י. תופעה זו של דל"ת במקום תי"ו היתה קיימת בלשונם של יהודי אירופה עד טרום השואה. ואפילו היום אנו אומרים יֶלֶד במקום דל"ת.

ד. טעויות ניקוד

בדרך כלל ישנה בדיבורו של כל אדם 'טביעת אצבעות' המורה על מוצאו. כל אחד מאיתנו ישים לב בקלות למבטאו של ערבי – אף אם זה ידבר עברית רהוטה. כמו כן, לעברית של יוצאי חו"ל הנמצאים בארץ יש אקצנט אופייני ששונה מהעברית של ילידי הארץ. וכן האנגלית שבפי הישראלים 'מסגירה' אותם מיד כשהם מדברים בה בארצות דוברות אנגלית.

לפי אותו רעיון אפשר ללמוד הרבה מטיעויות כתיב. גם לטעויות או לסוג כתיב מסוים – יש קשר למבטאו ואפילו לסביבתו החברתית של הכותב. הדוגמא הבולטת ביותר היא בכתיבת ילדים; ברבות הימים נשתכת מבטאן הנכון של אותיות רבות, ובעברית המדוברת אין הבדל בין ק' לכו', בין ט' לת', ובין ו' לב' רפה. אצל האשכנזים אין הבדל בין א' ע' וה', ובין כ' רפה לח'. לכן ילדים טועים בין האותיות הללו פעמים רבות.

אפילו אצל מבוגרים שכבר מיומנים בכתיבה תמה – עדיין אפשר "לתפוס" טעויות המלמדות על המבטא שהם מדברים בו, או אפילו על הידע הכללי שלהם. דוגמא טובה היא הבדלי הכתיב הקיימים בין הציבור החרדי [נובפרט זה הורבר מבטא אשכנזי] לציבור הכללי; את המלה 'שחיתות' יכולים לכתוב בציבור הכללי עם ט' – שְחִיטוֹת. טעות זאת לא תתרחש אצל דובר במבטא אשכנזי, כי התי' הרפה אינה דומה אצלו במבטא לט'. נכון אמנם כי בדיבור היומיומי גם האשכנזים מדברים במבטא ספרדי ואינם מבדילים בין ת' רפה לט'. ובכל זאת, העובדה שבתפילה ובלימוד [בהם משתמשים האשכנזים במבטא המסורתי שלהם] קיים הבדל ביניהן, גורמת לכך שבתודעתו של הכותב 'חקיקות' האותיות הללו בנפרד ואין טשטוש ביניהן, לפיכך הטעות הזאת לא תתרחש אליהם. כך ביחס למלה 'סטירת לחי'. בציבור הכללי היא נכתבת לפעמים 'סתירת לחי' מהסיבה דלעיל.

דוברי המבטא החסידי, שאינם מבדילים בהגייתם בין שורק וחיריק, נוהגים לבלבל ביניהם גם בכתיבם, ולכן אפשר למצוא אצל מחברי ספרים כאלו טעויות רבות של החלפת שורק וחיריק, כגון 'בא לכאן ותלמידו בידו' במקום 'ותלמודו בידו', 'תלמודו ותיק' במקום 'תלמידו ותיק', 'ריבית קציצה' במקום 'ריבית קצוצה', וכהנה רבות מאוד⁹⁰.

מאותה סיבה, נקדן המדבר במבטא ספרדי עשוי להחליף בטעות בין קמץ לפתח, ובין צירי לסגול. לעומת זאת, האמונים על מבטא אשכנזי לא יטעו בזה כי אם על דרך החריגות והזרות, שכן בהגייתם יש הבדל ברור בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול.

דוגמא מובהקת לעוצמת השפעת ההגייה על התפיסה אפשר לראות בספר 'ראש דוד' לחיד"א שם הוא מביא פירוש מה'חכם צבי' על הפסוק בספר מלכים (א ג, כו) "ותאמר בי אֲדֹנִי תָנוּ לָהּ אֶת הַלֵּל הַזֶּה וְהָיָה לָהּ חֵן וְהָיָה לָהּ חֵן וְהָיָה לָהּ חֵן". החכם צבי פירש: ואל תמיתו את הילד הזה, והחיד"א תמה עליו שהרי 'זהמת' מראה בבירור שמדובר כאן על הילד המת ולא החי !!! כלומר: "החיד"א קרא וְהָיָה לָהּ חֵן וְהָיָה לָהּ חֵן וְהָיָה לָהּ חֵן" זה לשונו: "גם מה שפירש במ"ש 'זהמת אל תמיתוהו' – לא שמיע לי, ויגיד עליו רעו מ"ש 'שלמה הע"ה בסוף 'זהמת לא תמיתוהו', דמורה דקאי על הַמָּת ממש, דהא כבר ידע שזו אמו ודאית. וא"כ 'זהמת' קאי לילד מת"⁹¹. לכן הולך החיד"א ומפרש שם פירוש ארוך שמתוכו

90. קריית משעשע מופיע בספר 'פרדס יוסף' (אמור, אות מ' ד"ה מספרים) הכותב על 'גאון אחד שלא רצה לקבל רבנית, ואשתו הציקה מאוד שיקבל רבנית, ואמר לה אם תקנה לי אתרוג דוד אז אראה אם לקבל הרבנית... הכוונה בשם כמובן ל'רבנות'.

91. מנטובה תקל"ו, דף קמח ע"ב-קמט ע"א.

עולה במפורש שהוא קרא וְהָמַת כמו וְהָמַת, והיינו ששלמה הציע שיגזרו גם את הילד המת [וזהו פירוש 'להמית את המת'] יעניין שם.

בהגהות 'פאת הראש' שהודפסו בסוף 'מחזיק ברכה' (חלק יו"ד עמ' קיג בהגהה לספר שופטים) הוא חזר בו וכתב: "שיטה י"א⁹² המורה דקאי על המת וכו' – את זה כתבתי אגב שטפאי, והוא טעות. כי יונתן בן עוזיאל תרגם 'ומקטל לא תקטלוניה'⁹³ והוא נראה ית' א' לא קאי על המת. ובכן צריך לתקן כל ענין זה, דפירוש הנו' לא יתכן בדברי שלמה הע"ה, ודרכי צריך לתקנו על פי זה, ומה שדקדקתי בסמוך וכתבתי 'הפשוט וכו' – הכל נמחק.

הפלא העצום הוא שגם כעת לא חזר בו החיד"א מחמת הניקוד אלא מחמת דברי יונתן שתרם גם הוא את 'והמת' בצורת המקור. איני יודע אם לפני החיד"א עמד ספר מוטעה, או שהוא ציטט מזכרוננו, אבל על כל פנים, טעות זו אינה אפשרית אלא במבטא שאינו מבדיל בין קמץ לפתח⁹⁴.

ומאכן לענייננו, כתבי יד אשכנזיים מנוקדים מימי הביניים מלאים כרימון בחילופי קמץ-פתח וצירי-סגול. מלים כמו דָּבָר יכולות להופיע בכתבי יד כאלו בארבע צורות: דָּבָר דָּבָר דָּבָר דָּבָר.

ב'סידור טרוויש' נמצאות לדוגמה הפסקאות הבאות (מתוך הברייתא 'רבי ישמעאל אומר'): קָל דָּבָר שֶׁהִיָּה בְּכָלל וְיָצָא לטעום טעם שֶׁהוּא כְּעִנְיָנוּ... וְיָצָא לידון בְּדָבָר הַחֲדָשׁ אִי אִתָּהּ וְשֶׁאִי... (מתוך מוסף של שלש רגלים): בְּבֵית הַגְּדוֹל וְהַקְּדוֹשׁ שֶׁנִּקְרָא שֶׁמֶן עָלָיו. מִפְּנֵי הַיָּד שֶׁנִּשְׁתַּלְחָה בַּמִּקְדָּשׁ. יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ... מֶלֶךְ רַחֲמָן. שֶׁתִּשְׁכַּח וְתִרְחַם עָלֵינוּ מִהֲרָה. (ומפרקי אבות): שְׁלֵי שְׁלָךְ וְשְׁלָךְ שְׁלָךְ⁹⁵.

לא נכביר בדוגמאות, ונציין רק שיש אלפים כאלו במחזוריים אשכנזיים וצרפתיים⁹⁶. כל אלו יתנו עדיהם שהמחזוריים האשכנזיים האלו נוקדו על ידי מי שהקמץ והפתח היו שוים בשבילו, ולא היתה לו שום קפידא היכן לשוים קמץ והיכן לשוים פתח, כמו עם הצירי והסגול.

טעויות ממין זה מוכיחות גם כן שלא היה אפילו הבדל זעיר בין הקמץ והפתח אצל אותם נקדנים [על אף שגם מדקדקי הספרדים מודים שיש ביניהם הבדל כל שהוא], שכן אם ההבדל הזה היה מורגש אצלם בדיבור, הם לא היו טועים בצורה כה גורפת.

האמת היא שאפילו במחזוריים מתקופות מאוחרות יותר כשהמבטא האשכנזי כבר היה קיים – עדיין רואים במחזוריים שגיאות רבות מהסוג הזה, כנראה ירושה מהדורות הקודמים, ועבודה מרושלת של מדפיסים. לדוגמה במחזור שהודפס באריגשפורג שנת רצ"ו מצאית את המלים יוֹחֲנָן,

92. שורה 11.

93. ולפי פירוש החיד"א הוא היה צריך לתרגם 'וקטילא לא תקטלוניה'.

94. איני מבין מדוע התפלא רחיד"א על צורת מקור זו שיש כמותה מאות ואלפים בתנ"ך. נראה שהמילים 'אל' ו'לא' המופיעות בין 'והמת' ובין 'תמיתוהו' גרמו לו לתפוס את 'והמת' שלא כצורת מקור. ואמנם צירוף כזה של 'מקור+לא+פועל' נדיר יחסית במקרא, אך עדיין אפשר למצואו, דוגמת "וְאָכַל לֹא תֹאכְלֶהוּ" (ויקרא ז, כד). "וּמִקֵּר לֹא תִמְקְרָה" (דברים כא, יד), "וְלָכֹד לֹא יִלְכֹד" (עמוס ג, ה), ואף גרדון דגן מצאנו "וְהָמַת לֹא נִמְיֵתֶךָ" בדברי בני יהודה לשמשון (שופטים טו, יג), ושם אי אפשר בשום אופן לפרש כפי שרצה החיד"א לפרש כאן. ובכן, צריך עיון.

95. וראה בשו"ת 'תעלומות לב' של הרב אליהו חזן (ח"ג סי' יט אות ג) שציין לטעות זו של החיד"א, ומשם לקחתי דוגמא זו.

96. סדר טרוויש, כ"י שוקן, הובא בעיניי לשון' לחנוך ילון, ח"א, עמ' 19.

97. ראה אצל אלדר (לעיל הערה 14), עמ' 32-16.

נח, נע⁹⁸, עֲמָדָה, שְׁבֵת⁹⁹, בָּכַל, נִנְאָמָן, וְנִחְמָד, וְאָדִיר, וּמְחֻנָּק, וּמְקוֹבֵל, וְנִפְחָה. ובמחזור שהודפס בהאנוי שנת שע"ו כתוב: מִדֵּע, לְפִיכָךְ, מֵאָכַל, אֲשֶׁם מְצוּרַע וְאֲשֶׁם תָּלוּי, הַפֶּסֶח אֵינוּ נֶאָכַל, בִּנְיָן אֵב, קָלָל וּפְרָט וְכָלָל, קִדִּישׁ לְעֵלָם וְלְעֵלְמֵי עֲלְמֵיָא. מבושל, אָבֵל, תִּיבִי, נִהְדָּר, ועוד. והנה דוגמא משעשעת מסליחות דפוס פיורדא שנת תק"ט: ב'לך ה' הצדקה' אומרים את הפסוק הלקוח מתהלים (עד, יד): "אֲתָהּ רֹצֵצֶת רָאשֵׁי לִוְיָתָן תַּחֲנֶנּוּ מֵאָכַל לֶעָם לְצִיִּים" – אבל בסליחות הנ"ל נוקד: 'תַּחֲנֶנּוּ מֵאָכַל לֶעָם¹⁰⁰ לְצִיִּים'; טעות אופיינית של מי שהצירי והסגול שוים אצלו.

הרב אהרן גבאי הראה במאמרו¹⁰¹ שבפירוש רבינו אברהם מן ההר – מפרובנס (היא פרובינצ'א) שברוס צרפת – למסכת נדרים, ניקד בכת"י קדשו חיבת יצא בשני פתחין (וכמו שכתב המו"ל במבוא) אע"פ שצריכים להיות מנוקדים כמובן בקמץ

ה. הריזה

אחד ממכתמיו השנונים והקולעים של ראב"ע הוא "לא תִּחְרֹז בְּשׁוֹר וּבְחֻמּוֹר. כִּי הַשׁוֹר יִרְעָה בְּמִישׁוֹר, וְהַחֻמּוֹר – בְּהָר הַמּוֹר". כלומר, המחבר שיר צריך להזהר שכל ההברה האחרונה תהיה זהה, חריזת 'שור' צריכה להיות עם 'מישור' ולא עם 'חמור', אף שבשני המקרים יש חולס ואחריו רי"ש, לא די בזה. ואכן רוב הפיוטים שחיברו פייטני ישראל, החל מהקליר וכלה בפייטני אשכנז, הקפידו על הכלל הזה, ואף על כללים יותר מורכבים ממנו. לפיכך אחד הדברים התמוהים הוא החריזה של פייטנים אשכנזיים הנוהגים לחרוז כסדר קמץ עם פתח, וצירי עם סגול.

בהברה אשכנזית אי אפשר לחרוז, למשל, 'הִיָּקֵר' עם 'הִיָּה קֵר', זה מצלצל לגמרי לא טוב. אבל המדבר בהברה ספרדית אינו חש שום קושי בחריזה זו, והמילים נשמעות ממש אותו דבר. על זה הדרך אי אפשר לחרוז צירי עם סגול בהברה אשכנזית כיון שהצירי נבדל הבדל גדול מן הסגול בכך שנספחת אליו יו"ד נחה [אין] להבדיל מן הסגול שאין בו שום הברת יו"ד. אם רבותינו שבאשכנז היו מדברים בהגייה שלנו היום, היינו מצפים שלא ימצאו בחריזתם שילובים של קמץ-פתח וצירי-סגול, כשם שאי אפשר למצוא אותם חורזים חיריק עם שורוק. אבל לא כך הם פני הדברים. נפתח בדוגמאות מהפיוט שאנו נוהגים לאומרו כל שבת. הפיוט 'ברוך ה' יום יום' שמחברו הוא רבי שמעון הגדול ממגנצא כרמו בראשי החרוזות [מגנצא היא העיר מיינץ הדיום בגרמניה, הלא היא אשכנז]:

נִסְתַּרְתִּי לְאֹדוֹם בְּיָד רַעִי מְדַנִּי / שֶׁבָּכַל יוֹם נְיוֹם מְמַלְאִים כְּרֶסֶם מַעֲדָנִי / עֲזַרְתָּ עָמִי לְסִמּוֹךְ אֶת אֲדָנִי / וְלֹא נִטְשֵׁתָנִי כָּל יְמֵי עַדְנִי / כִּי לֹא יִנָּח לְעוֹלָם אֶ-נִּי. הרי לנו שרבי שמעון הגדול חרו את שם ה' המסתיים בקמץ, עם שאר החרוזים המסתיימים בפתח.

וכן שם בהמשך:

רְאוּתָה כִּי בֵן אֲדוֹמֵי הָעוֹצֵר. יִחְשׁוּב לוֹ בְּכַעֲרָה תְּקַלּוּט כְּבָצֵר. וּמִלְאָךְ כְּאֶדָם בְּתוֹכָהּ יִצָּר. וּמְזִיד כְּשׁוֹגֵג בְּמִקְלָט יַעֲצֵר. אֶהְבֵּו אֶת ה' כָּל חֲסִידָיו אֲמוּנִים נֹצֵר. כאן נחרות המלה כְּבָצֵר עם שאר המלים המסתיימות בצירי.

98. המילים האלו נהגות ב'פתח' בפי האשכנזים עד היום, על כך להלן בסעיף 'שרידי הגייה ספרדית במבטא האשכנזי בימינו'.

99. שלא בסמיכות.

100. ע' 'לעם' נקודה אליבא דאמת בקמץ! אבל גם בימינו עדיין מנקדים הרבה סידורים ומחזוריים בפתח.

101. 'הקמץ במסורת אשכנז' (לעיל הערה 4), עמ' רלו, אות ח.

מרכי שמעון הגדול ישנם עשרות פיוטים המשובצים בסליחות ובתפילות הימים הנוראים. והתופעה הזו חוזרת על עצמה ברבים מפיוטיו. הבה נראה כמה דוגמאות:

פיוטי שחרית של יום ב' דראש השנה הם כולם של רבי שמעון הגדול. בפיוט הראשון מופיע החרוז הבא: "אתי לחנך בלב קרוע ומרתח, בקש רחמים קעני בפתח / גלגל רחמין ודין אל תפתח / ה' שפתי תפתח". הרי שחרו את מרתח ותפתח עם השאר שהם בפתח.

וכן בפיוט 'שמו מפארים עדת חבלו': "שפרו מעשיכם וברית לא תופר / נא תקם יאזין שחקים שפר / ותיטב לה' משור פר / קדוש". ושם בהמשך: "ורשם בחק דת הגיוני / ככל שנה ושנה לזכר זכרוני / לזכרון בהיכל א-ני". וכן בסליחות לצום גדליה (סליחה מ"ו): "קול להשמיע לעיוני / כי קרוב יום ה' [ני]". וכן שם: "שמע קול תחנוני / שרעתי תעלה למעוני / כי שמע אל אביונים א-ני".

ובפיוטי ברכת יוצר של יום שני דראש השנה: "זכר דורשיך לתחי לעודדים / ויהם קרנם ברחמין להקדים / זכר עתך קנית קדם". ושם: "שופר צרפת וספרד יצרח להתקדש / נפוצים בארבע נצח יחדש / והשתחוה לה' בהר הקדש". ושם: "מלך קדוש שוכן שמי ערץ / נחץ מבשר עלות הפורץ / ה' מלך תגל הארץ". שלשה חרוזים המעריכים צירי וסגול.

ובמוסף של יום שני דר"ה (בפיוט 'אמרתך צרופה'): "אמרתך צרופה ועדותך צדק / כאי עדיך בריב אל תדקדק / גשתך לחפש כל תעלום וכדק / דין ענייך במשפט הצדק. הן עולמך בנית בחסד / ורב חסד משה כלפי חסד / זכיות הכרע וצוץ תיסד / חון על יני מצא מכשד". ושם: "מדת טובך עלינו הגבר / נקנו מעון ופשענו העבר / שגב בורוע למקניך בסבר / עז חליפת כח ועלית אבר". ובפיוט 'שולחתי במלאכות' (לאחר ברכת מחיה המתים): "מדבר בצדקה חונן ומתדע / מן חסד ומסתור לדורשיך המצא / מתח דינך אם ביצורים תמצא / מלפניך משפט יצא". הכל מלא בחריזות של צירי וסגול.

הדוגמאות שהבאתי הן מקצת ממה שמצאתי בפיוטי רבי שמעון הגדול ממגצא. נוסף ונביא 'מדרגם' מפיוטיהם של עוד ראשונים אשכנזים וצרפתים.

רבי יהודה החסיד מרגנשבורג

בשיר היחוד ליום שלישי כתוב: "את אשר תבקש אתה מוצא / בלי נטות אליהם בעת שתצא". הרי שהוא חוזר צירי עם סגול. וכנ"ל שם בשיר של יום רביעי: "עיר וקדיש שת סביביו סתר / אכן אתה אל מסתתר". וכן לקראת סוף השיר של יום שישי: "עשית לו כחונת לשדת / להדרת קדש ולתפארת". השיר מיוחס לרבי יהודה החסיד מרגנשבורג או אביו רבי שמואל, והם היו כמובן אשכנזים.

רבי אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורג

בסליחה (לד) לערב ראש השנה כתוב: "תדר כל מדין בודק / טוחן וטוחק דק / משפטי ה' אמת ונצח". חריזה של צירי וסגול.

ובסליחה (עד) ליום רביעי של עשרת ימי תשובה: "קרא למרחם משרך / תמור בנך תבחר / הנה איל אחר / ונעשה אל תאחר". וכן שם: "זכרון לפניך בשחק / לעד בספר יוחק / ברית עולם לא נמחק / את אברהם ואת יצחק".

רבי יואל אבי הראב"ה

בסליחות של ערב ראש השנה (סליחה כו): "הנפש החוטאת במה תתכפר / הון לא יועיל ורב

כפר / העמדת עד ממהר לספר / מבית ומחורן בכפר". צירי עם סגול. ושם לקראת סוף הפיוט: "תשונה אין בדין לפני / תמורתה תכון תפילתי ותחנוני / קח נא המנחה ההולכת לפני / וידעו העם הזה כי אתה א-ני".

רבינו גרשום מאור הגולה

אין צורך לבאר מי היה רבינו גרשום מאור הגולה, והנה בסליחה י"ב ליום רביעי מאת רבינו גרשם בן יהודה, כתוב כך: "טפלו שקר נתנו למרמס / טרדום למדחפות אנשי חמס / יצאו מארצם וקץ חזרתם נקמס / ישובו בגוים והיו למס". חריזה של קמץ ופתח.

ובסליחה סט ליום רביעי של עשי"ת שהיא ממנו, יש חרוז דומה: "שפטה משפטי מלשמעאל¹⁰² איש חמס / שארם המק ולשונם חמס / תשפיל גאונם וחסם למרמס / תפח רוחם והיו למס". ובחרוז הבא הוא חרוז צירי וסגול: "גאלת בורע בני יוסף / גאלו שאר עמך שנית יד תוסף / ריבה ריבם וגאלם מיד משפך / נאה כי אגלת יד ומכיס תם הכסף".

ריב"ם

בסליחה ליום שלישי (ח) מהריב"ם, הלא הוא רבי יצחק ברבי מאיר נכדו של ר"ש, כתוב: "חולי ומכאוב להכתב לא נמסר / עלובים מנער ומהם לא הוסר / קדוש בידך לפתח מוסר / כאומנותך הנקיה ולא כאמנות בשר". כשם שהוא חוזר סמ"ך עם שיי"ן שמאלית משום שמבטאן שוה אצלו, כך הוא חוזר קמץ עם פתח.

רבי מאיר ב"ר יצחק ש"ץ מורמיוזא

וורמיוזא היא וורמס בגרמניה של היום, והסליחה של ר' מאיר ש"ץ היא האחרונה בסליחות של ערב ראש השנה, כתוב שם כך: "צרך שטוח פני טפוח / כמעלה אפר על גב תפוח / פאת קדימה פניהם יורח / כסודרי חזית כלפי מנח". ושם: "ונכו שניות שחיתה לשמש / שחר ואמש למול השמש". וכן שם: "נאז בשיתין נסכים סדר / נסגן עומד ומניח בסודר": ושם: "מחצצרים באים עמד לו אצל / בן ארזה צרדה מקיש, לשמע צלצל".

ובסליחה פג ליום ה' של עשי"ת מאותו מחבר: "טוב כהקרין נהיר השחר / יחד בשני נערי / בעצלתים לא אחר / כהולך בחליל וסופו לחזר מחר / לקח בנו בדרךים וצצי המערכה בחר".

הדוגמאות האלו הן חלק מתוך חריזות קמץ ופתח, צירי וסגול, המרובות בפיוט זה.

רבי אליעזר ב"ר שלמה

תלמידו של רבינו תם. בסליחה ממנו ליום ב' של עשי"ת (נח) כתוב: "שותרך המצא לחנך עומדים השכם / לכל יעז קטגור בעיניך כל יתחכם / מליצים ופרקליטים בחסדך עמם הסכם / כתבו על תהודים כטוב בעיניכם". חריזה של צירי וסגול. ובחרוז הבא: "לא לפי ראויים תשפט המוני / ישרון מיחדיך אף בלחץ מוני / גליפת כתב צנה לשבח ולא לגנאי / מפתח פתוחי חותם קדש לאד-ני". חריזה של קמץ ופתח.

¹⁰². נראה תיקון צנוורה. במקור אפשר שהיה כתוב כנראה 'מעשו איש חמס', ברמז ללשון הנביא עובדיה הנביא על עשו 'מחמס אחיך יעקב תכסך בושעה' (עובדיה א, י). גם אורח הצלע 'שפטה משפטי מישמעאל איש חמס' שאורח יותר מהשאר – מראה שזה תיקון. [אמנם אצל גולדשמידט כתוב 'שפטה משפטנו מאנשי חמס', ואם זה היה הנוסח המקורי, קשה להבין מדוע צונזר, ואפשר שגם זה גופו נוסח מצונזר].

רבי קלונימוס

בפיוט לשחרית של יום כיפור מאת רבי קלונימוס אביו של רבינו משולם ב"ר קלונימוס, מגדולי חכמי אשכנז, כתוב: "ריכי בחפשוך ישרי תבקר / צדקת הורים לפניך תחקר / מצדיקי תקרב ומרשיעי יעקר / יסכר פי דוברי שקר. ושם: "תבא לפניך אלקי קדם / תפלת מתענים לפניך לקדם / תערב מנתקם כשנים מקדם / זכור צדקת קנית קדם".

רבי משולם ב"ר קלונימוס

רוב פיוטי שחרית של יום הכיפורים הם שלו. בפיוטו, שהוא הראשון בחזרת הש"ץ שחרית כתוב: "הורני שפך שית ערב / ולונני בצלך אותי לקרב / זעק יופק בקוץ קרב / תלותי לפניך וצדקתך תקרב".

ובפיוטו המתחיל במילים 'מורה חטאים סלול להתהלך' הוא חורז: "אנא רחום כפר / עון צגים תהלךך לספר / ויחקר לחיים טובים בספר". חריות צירי וסגול. וכן: "בקר אערך לך חנוני / בפנות ערב תמחה ידוני / חנן ורחום א-ני". חריות קמץ ופתח.

וכן בפיוט שלו לברכת יוצר ליו"ט שני של גלויות דפסח: "יתר די נהב / אויבי זקר טהב / והעניק לנרע אהב / חורי נהב".

רבי משה ב"ר קלונימוס

בשחרית ליום אחרון של פסח (בפיוט המתחיל 'מה מועיל רשע בעליו') הוא כותב: "מךר היוכל ערוך חמר / נוכח יוצר כל באמר / רוחו ונשמתו בידו שומר". חריות של צירי וסגול. ובהמשך: "קמה רוח יושבי שנגר / ונעלות לשחק לבס נבער / והפיצם ברוח סועה נסער". ובהמשך שם: "יקשו צרי עין בכצע / ומאנו פרוסה לרעב לבצע / והאריכו וקצרו את המצע". חריות של קמץ ופתח.

לסיכום: הבאנו כאן לקט מדגמי מפיוטים של רבותינו מאשכנז וצרפת, רובו מסליחות ומימים נוראים. הבאתי דווקא דוגמאות מפיוטים ששמות מחבריהם ידועים. וזאת למרות שיש להניח שכמעט כל מחברי הפיוטים הנמצאים במחזורינו היו מאשכנז וצרפת, והיה אפשר להוסיף עוד דוגמאות רבות, אך די בזה כדי להראות שהקמץ והפתח וכן הצירי והסגול היו שווים אצל רבותינו מצרפת ואשכנז.

לא כללנו כאן דוגמאות מרבי אלעזר הקליר, שאף הוא מרבה לחרוז קמץ ופתח צירי וסגול, משום שהוא קרום בהרבה לתקופה שאנו מדברים עליה, אבל ראוי לדעת שגם אצלו יש כסדר חריות של קמץ ופתח, צירי וסגול.

אפשר אולי לטעון שבנוגע לחריות לא הקפידו הפייטנים כל כך, ואין זו ראייה. אבל עובדה היא שתנועות אחרות הם אינם חרורים זו בזו, רק בזוגות קמץ-פתח וצירי-סגול יש כמויות גדולות של חריות.

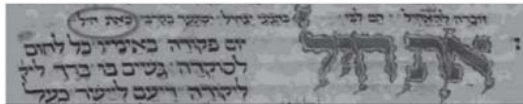
בעת אֶתחיל

התופעה הזאת של חריות שאינה מבדילה בין קמץ ופתח, צירי וסגול, גרמה לכמה 'חיקוני' מדפיסים מאוחרים יותר, שמבטאם כבר היה אשכנזי, ועל כן היו מקומות שנראו להם טעות סופר הזוקקת הגהה. נביא דוגמא מן הפיוט הראשון של חזרת הש"ץ דשחרית של יום א' דר"ה. פיוט זה

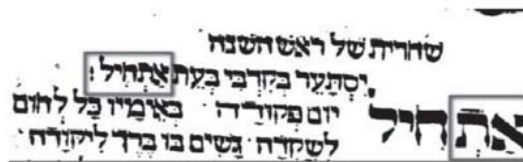
הוא 'רשות' המקדימה את הקדושתא 'את חיל יום פקודה' של הקליר. הפיוט הוא של רבי יקותיאל בר' משה משפירא, והוא מסתיים במילים: "חס לבי בהגיגי יגחיל, יסתער בקרבי בעת אֶתחיל". מדוע אֶתחיל? כי הפייטנים נהגו לסיים את ה'רשות' במילה הוזה או מתחרות עם תחילת הקדושתא, והקדושתא הקלירית מתחילה במילים: "את חיל יום פקדה" [את – בא], לכן סיים רבי יקותיאל את ה'רשות' שלו במילים "בעת אֶתחיל".

אך המילה אֶתחיל אינה אפשרית על פי כללי הדקדוק, והאל"ף חייבת לינקד בפתח. ישנם מחזורים ישנים שהיא כתובה בשתי מילים, 'את-חיל', אבל לפי הנוסח שלפנינו שזו מילה אחת, ניתן לשער שהניקוד היה באמת אֶתחיל, ומבחינת המחבר רבי יקותיאל לא היתה מניעה לחרוז קמץ עם פתח. אך המדפיסים המאוחרים שינו זאת כיון שהם דיברו כבר במבטא אשכנזי, והחרוזה של 'אֶתחיל – את-חיל היתה נראית להם שגויה ומזוהה.

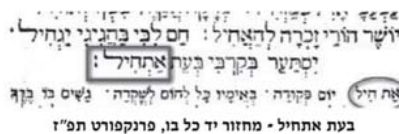
ואכן במחזורים ישנים אפשר לראות זאת: במחזור נירנברג הנוסח שונה: "סתער בקרבי כאֶתחיל, והסופר עשה זאת כשתי תיבות 'כאת – חיל', אבל הנקודן ניקד בפתח (ראה תמונה). ובמחזורים נוספים, כגון לובלין שמ"ז, פנקפורט שכ"ז, קראקא שמ"ה, ועוד – מנוקדת המילה 'אֶתחיל' בפתח האל"ף (ראה תמונות).

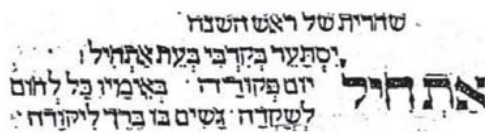
כאתחיל - מחזור נירנברג

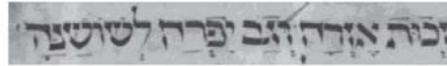
בעת אתחיל - פרג תס"ג

בעת אתחיל - מחזור יד כל בו, פנקפורט תפ"ז

בעת אתחיל - מחזור לובלין שכ"ז

זכות אורח - מחזור אשכנזי כתב יד מן המאה ה־17

1. שרידי מבטא ספרדי בהגיית האשכנזים בימינו

התפילה והלימוד – אלו שתי ההודמנויות שבהן האשכנזים בציבור החרדי משתמשים במבטא שלהם, שכן בדיבור היומיומי הם משתמשים גם כן במבטא הספרדי. אך יש הבדל בולט בין התפילה ללימוד; התפילה היא מתוך סידורים מנוקדים ועל כן היא מוכתבת לפי הניקוד הנמצא בסידורים [שהיום הוא כמעט ללא שגיאה; פרי זיקוק והגהה של שנים], כך שהמתפלל אומר את המלים לפי מה שהוא רואה בסידור, ואפילו מי שמתפלל על פה – גירסא דינקותא שלו אותה למד מתוך סידור, היא המכתיבה לו איך להתפלל.

שונה לגמרי מן התפילה הוא הלימוד המתבצע עדיין רובו ככולו מתוך ספרים שאינם מנוקדים, ובו הוגה הלומד את המלים והמונחים השגורים בפיו כפי ששמע אותם מרבותיו שלימדוהו, או מחבריו לספסל הלימודים. אין כמובן שום יד מכוונת שחנך את המלים לפי הכללים, והניקוד השגור בפי הלומדים הוא כעין 'מסורת' העוברת מדור לדור. דוגמא טובה להבדל בין התפילה ללימוד הוא המנהג האשכנזי המוזר לסיים מאות רבות של מלים בסגול במקום בקמץ. דוגמא נקרא, סקרא, תורה, תשובה, דרשה¹⁰³. מלים אלו אינן שכיחות בתפילה, אבל כשיתקל המתפלל במלה כגון זו בשעת התפילה – כגון 'עזרה' – הוא יאמר אותה כתיקנה, מחמת הניקוד העומד לנגד עיניו. אף שבשעת לימודו הוא יאמר 'עזרה' כפי הרגלו.

כמובן ש'מסורת' זו שלא הקפידו עליה, מלאה שיבושים למכביר. אבל היא יכולה ללמד אותנו דברים רבים ומעניינים מאוד. הנה דוגמא אחת; את השווא הנע מבטא היום כל עם ישראל כמו סגול. אך רבי יהודה חיוג' מראשוני המדקדקים כותב שלהגיית השווא הנע יש כמה צורות, והאחת מהן היא שלפני יו"ד יבוטא השווא הנע כחיריק (כלומר, ביום צריך להקרא: ביום). ההקפדה על כך נשכחה היום מרוב רובו של עם ישראל וזולת התימנים, ועם כל זאת – את המלה יִקְמְיָהוּ אומר כל עם ישראל בחיריק המ"ם – אף שהיא נקודה בשווא נע. כמו כן המלה נִיר שכולנו הוגים אותה נִיר, ואולי בכלל זה גם המלה אֲנִיכֹס שמצאתיה כתובה אֲנִיכֹס – בשווא הט' – בפיוט לשבת חנוכה של שני מחזורים עתיקים; מחזור קהילת רומא (שונצין רמ"ו), ומחזור אויגשפורג (רצ"ו).

ומכאן נבוא לעניינו, כאמור ישנן מאות מלים הנהגות בפתח אצל האשכנזים בשעת לימודם, אף שהן צריכות להיות בקמץ. הנה מספר ביטויים: חזקת הכתים¹⁰⁴, תפילין של יד, הן ולא, שור תם, אשת אח, דן לכך זכות, ים של שלמה, עוברת על דת, כלל ופרט וכלל, קצת קשה, בין כך ובין כך, נע ונד, שאר ירקות, חל להיות בשבת ועוד. למעשה כל מילה בת הברה אחת שצריכה להינקד בקמץ – נהגיית אצל האשכנזים בפתח; ים, זב, זר, מן, שטר, סתם, פר, דחק, פאן, שִבְט, כָּבֵר,

103. תופעה זו נגרמת כנראה מחמת ההרגל לומר את כל המלים מלעיל, ואכמ"ל.

104. וכן כל 'קתיים' של תפילין נהגות בהברה האשכנזית בפתחות הבר'ת, ומלעיל.

יִשְׁר הַזֶּה יִקְרָה לְהַאֲחִיל חֵם לְבִי בְּהִנְיָ
יִנְחִיל. יִסְתַּעַר בְּכַרְפִּי מֵעַתָּה אֶתְחִיל:
אֶת חֵיל יוֹם פְּקֻדָּה. בְּאִמְיֹו בָּל לְחֵם לְשִׁקְדָּה.

בעת אתחיל - אוסטריה תרצ"ז

במחזור מהר" גולדשמידט (עמ' 64) מובאת 'רשות' אחרת כמנהג צרפת, והיא מסתיימת גם כן באותה צורה: "ומהר לסלחי כי אתחיל".

וכך על זו הדרך: "תאזין שוועתנו ותקשיב מנו מאמר / כיום ויקרא בשם ה' ושם נאמר" – צריך להיות כמובן 'מאמר' בקמץ, אבל לבעלי מבטא אשכנזי זה לא מתחרז, ולכן אומרים – ומדיפסים בסידורים – מֵאָמֶר בפתח. ויש סידורים שהדיפסו 'ושם נאמר' בקמץ, כדי לאזן את החרוז מהכיוון השני, כגון מחזור פרנקפורט תפ"ז.

וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאָמֶר • כְּיוֹם וְיִקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֵאֱמָר

ותקשיב מנו מאמר - סביוניטה ש"ז

זִיכָב עֲמֹ שֵׁם: ה' תִּאֲזִין שְׁוַעֲתֵנוּ וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאָמֶר •
כְּיוֹם וְיִקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֵאֱמָר:

ותקשיב מנו מאמר - זולצבאך תר"א

שֶׁעַ וְתִמְחֶרֶ אֶשֶׁם • כְּיוֹם וְתִזְכָּב עֲמֹ שֵׁם: ה' תִּאֲזִין שְׁוַעֲתֵנוּ
וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאָמֶר • P כְּיוֹם וְיִקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֵאֱמָר:

ותקשיב מנו מאמר - זולצבאך תקצ"ג

וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאָמֶר • P כְּיוֹם וְיִקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֵאֱמָר:

ותקשיב מנו מאמר - זולצבאך תקצ"א

תִּאֲזִין שְׁוַעֲתֵנוּ וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאָמֶר • כְּיוֹם
וְיִקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֵאֱמָר:

ותקשיב מנו מאמר - זולצבאך תקנ"ד

הִי: תִּאֲזִין שְׁוַעֲתֵנוּ וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאָמֶר • הִי: כְּיוֹם
וְיִקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֵאֱמָר: וְיַעֲבֹר יְיָ

מחזור יד כל בו' פרנקפורט תפ"ז

וכן: "זכות אֶזְרָח / גַּם יִפְרָח / לְשֹׁשֶׁנָּה" (מן הפיוט 'אמנם כן' הנאמר בליל יום כיפור), צריך להיות 'זכות אֶזְרָח' בקמץ הרי"ש, אבל בגלל החרוזה אומרים ומדיפסים בפתח. אבל בכ"ז של מחזור אשכנזי מן המאה היידי עדיין כתוב 'אֶזְרָח' בקמץ, לפי שלכותב זה עדיין לא הפריע כנראה.

קנס, שָׁכַר, וְלָד¹⁰⁵. גם קהילת 'מחזיקי הדת' של בעלז, נקראת בפי כל האשכנזים 'מחזיקי הדת' בפתח!

כמובן שדוגמא אחת או שתיים לא היו מהוות ראייה שכן ישנם שיבושים רבים מאוד במבטא האשכנזי הדיום, אבל אותה טעות שחוזרת על עצמה שוב ושוב – היא תופעה המלמדת משהו, ובנוסף דנן היא מלמדת לכאורה שהמבטא של האשכנזים היה בעיקרו מבטא ספרדי, והשינוי שחל בו לא עקר לגמרי מדיבורם את המבטא הישן, ואלו השרידים שאנו רואים.

המעניין הוא שלכל ה'פתחים' האלו יש מכנה משותף, הם נמצאים בהברות סגורות, אבל בהברות פתוחות הקמץ הוא אשכנזי, אפילו באותן מלים; משולח – משולחים; מוסף – מוספים; דם – דמים. כלל – כללים. שטר – שטרות. שָׁכַר – שָׁכָר, וְלָד – וְלָדוֹת. דבר זה מלמד אותנו שכנראה לקמץ בהברות פתוחות היתה נטייה יותר חזקה להפוך לקמץ אשכנזי מאשר לזה שבהברות הסגורות, ואכן, לפעמים רואים אנו שכשמדובר בהברה פתוחה, אזי אפילו פתח גמור או חטף פתח הפכו לקמץ בהברה האשכנזית. כמו במלים נָחָם (נחום)¹⁰⁶, קָדַחַס (קדחת) עָמַד (עמוד). וכן בחטף פתח: חָלַם במקום חָלוּם, 'חורש אָדָר' במקום אָדָר, הָדַס במקום הָדָס, 'חָצִי נזק' במקום חָצִי. הכלל הזה של ההברה הפתוחה נכון כמעט חמיר, למעט מספר חריגים, כמו 'חֲתָנִים' במקום 'חֲתָנִים', חָבַר (באדיש) במקום חָבֵר, 'נוסח ספרד' במקום סָפָרְד, ההברות כאן הן פתוחות, ואף על פי כן נשאר הקמץ הספרדי הישן על מקומו¹⁰⁷.

הבאנו בעיקר מלים קצרות כנזות הברה אחת אולם גם במלים אחרות אפשר למצוא אותה כל זמן שההברה היא סגורה, במיוחד במלים על משקל מִפְעֵל: מִקְצַת, מִאֲמֵר, מִהֶלֶךְ, מִרְבֵּב ומוֹשֵׁב, מְזַרְת, מִמְכֵר, מִשְׁמֵר, מְשׁוּלַח, טומאת מגע. והביטוי באדיש 'אָדָר אַ מְלָאךְ אָדָר אַ גִּלָּח' (שבמקור הם מִלְאָךְ וּלְהַבְדִּיל – גִּלָּח). כמובן, כל המלים האלו צריכות להינקר בקמץ, ודוגמת מִפְעֵל ומִמְכֵר. הלומד יאמר 'תמיד נשחט' הפסח אינו נִאָכֵל' אף שהוא מקלל את המשפט, שכן 'נִשְׁחָט' ו'נִאָכֵל' בפתח הן לשון עבר, ואילו כאן הכוונה לבינוני: התמיד נשחט, והפסח נאכל.

כמובן שאותן טעויות קיימות גם לגבי החולם והצירי; הלומד האשכנזי אומר בחולם 'ספרדי' את המילים שור, בור, עור, דור, ולא שורר, בורר, עורר, דורר. או בשפה המדוברת: יום טוב, ראש השנה, מזל טוב, בית יוסף¹⁰⁸, שבת חזון, סוחרים, שוחטים, פוסקים, מופתים, תולדות, קצות, רוב

105. אף הצורה 'שִׁלְשׁוֹס' – שיבוש אשכנזי מוכר של 'שלוש סעודות' [והכוונה: סעודת שבת השלישית, גם המינוח כשלעצמו הוא שיבוש], מראה שאת השי"ן הקמוצה של 'שלוש' ביטאו כפתח.

106. הטעות כל כך השתרשה, עד שבפרק 'כמה מדליקין' הנאמר לפני ערבית של שבת (בנוסח אשכנז) כתוב נָחָם הַקָּדִי. אף שצ"ל נָחָם כמו נָחָם הַקָּלָשִׁי (נחום א). [אך אפשר טעות זו אינה קשורה למבטא האשכנזי, שכן בכ"י קאופמן במסכת שבת (ב, א) כתוב גם כן נָחָם בקמץ. ובמסכת ניד (ד) מופיע השם 'נחום איש המד' שלש פעמים, כששתיים מהן בקמץ, ואחת בפתח].

107. וכן יש הרבה שאומרים 'יִקְרַב משיחיה' בקדיש, אלא שכאן יש תלות הדבר בהיקש מוטעה לשאר צורות של בנין פיעל, שיש שם מלכתחילה פתח כפי הפועל. אותו הדבר במילת 'קִרְאִים' ששמעתי אומרים אותה 'קִרְאִים'.

108. ה'חתם סופר' מעיר על הצורה הזאת של השם 'יוסף' בשו"ת חלק ד' אה"ע סי' כג: "ע"ד מי שנקרא מעריסה יוסף ושוב נקרא בפי קוראיו יואעף, נ"ל דצריך לכתוב יוסף המכונה יואעף; אעפ"י שהסכימו האחרונים בסדר שמת שבכית שמואל שאין צריך לכתוב יוסף המכונה יאסף, היינו טעמא משום דכן הדרך האשכנזים שקורין החולם ענין קמץ קטן ויאסף בקמץ קטן נראה הברתם כמו יוסף בחולם וכ"כ בטיב גיטין ע"ש". כוונתו של החת"ס היא לחולם ה'ספרדי' שבמילת יוסף, כפי שהוא עד ימינו, וזה נשמע כמו קמץ אשכנזי.

כוס. כל החולמים האלו נהגים בלא תוספת היו"ד האופיינית לחולם האשכנזי¹⁰⁹. ושוב, גם כאן כל ההברות האלו הן סגורות. גם במלים כמו סוֹחֲרִים, שוֹחֲטִים – מדובר בהברה סגורה אצל האשכנזים שהוגים אותן כח' שואית ומלעיל. ולא – סוֹחֲרִים, שוֹחֲטִים. כשהח' בחטף פתח, אז הופכת ההברה לפתוחה. אבל בלשון יחיד הם אומרים סוֹחֵר, שוֹחֵט, מוֹפֵת, כי כאן ההברה פתוחה.

כמו כן לגבי הצירי: גָּר, גֶּרְשׁוֹן, ראשית הגז, שָׁב ואל תעשה, נָר תמיד, לֵץ, כְּסֵלֹו, בעל שם, שברון לֵב, פְּדִיּוֹן הֶכֶן, מִעַת לֶעֱת, תָּרַש שוטה וקטן. מלים אלו ועוד רבות כמותן מבטאות בסגול אף שהן נכתבות בצירי. ושוב, כשההברות נפתחות – הצירי הופך לצירי 'אשכנזי' שמכיל יו"ד: מָת – מִתִּים, גָּר – גִּירִים, לֵץ – לִיצִים, שָׁם – שִׁמְעָס [רק במלה תָּרַש יש צירי ספרדי גם תחת הח' שהיא הברה פתוחה].

מעניין לציין שגם בסידורים מתקופות מאוחרות בהן כבר שלט המבטא האשכנזי ונקדני הסידורים כבר לא טעו בין קמץ ופתח וכדומה – במלים מהסוג דלעיל חזרות עדיין הטעויות האלו על עצמן, דבר המחזק את אותה מסקנה, המבטא ה'ספרדי' של אבותינו לא השתנה בכל המלים. המלה 'מִאָכֵל' נקודה כמעט בכל הסידורים בפתח הכ"ף: 'מִאָכֵל'. כנ"ל ביתם למלה אֶפְשָׁר [האשכנזים אכן אומרים בברכת אשר יצר 'אי אֶפְשָׁר להתקיים' אף שהנכון הוא – אֶפְשָׁר].

הגיית אותיות הא"ב

דוגמא מעניינת יופה היא אותיות האלף בית. כל ילד יהודי לומד מיד בכניסתו ל'חדר' את אותיות האלף בית ואומר אותן בשמותיהן. נכתוב כמה מהן איך שהן נהגות במבטא האשכנזי: אֶלֶף, דָּלָד, לָמֵד, עֵין, חָת, טֵט, מֵם.

הניקוד הנכון של שלוש האותיות האחרונות שהזכרנו הוא בצירי: חָת טֵט מֵם – אבל האשכנזים מבטאים אותם בסגול. שוב בגלל אותה סיבה, המבטא שלהם היה ספרדי במקורו. כמו כן, מסתבר שצריך לומר אֶלֶף וְלָמֵד בקמץ, אבל כל האשכנזים אומרים אֶלֶף וְלָמֵד.

בספר הפליאה (ספר קבלה המיוחס לר' אביגדור קרא מפרגא שחי לפני כשש מאות שנה, ויש אומרים שחובר על ידי מחבר קדום בהרבה) מופיעות האותיות בניקודן בצורה הזו: אֶלֶף, דָּלָת, חָת, טֵט, יוֹד, לָמֵד¹¹⁰, מֵם, עֵין, פֶּה, קוֹף, תִּי. אפשר להבחין בקלות שרוב השינויים בין הניקוד הכתוב בספר הפליאה לבין הניקוד כפי שהוא בפי האשכנזים היום – מוסברים לפי המבטא הספרדי, שכן אֶלֶף היא בדיוק כמו אֶלֶף במבטא הזה. ניש אמנם עוד כמה שינויים, כגון היוד והקוף שנהגים היום בשורוק ולא בחולם – אבל זולת שניהם יוסברו כל השינויים על ידי מבטא שאינו מבדיל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול.

לסיכום: כמו טעויות הניקוד בכתב שהיו קימות בכתבי יד קדמונים – כך גם היום משלבים האשכנזים דיבורם מאות מלים שהן טעות לפי המבטא האשכנזי. וזה מעיד על כך שמבטאם של האשכנזים פעם היה 'ספרדי' והשינוי שחל בו לא הצליח לגרום את כל המלים.

אניני יודע מרוע כותב החת"ס 'כעין קמץ קטן', וכי בהגייתו היה הבדל בין קמץ חטוף וקמץ רחב, והאחרון היה דומה אצלו לפתח?

109. כוונתי כמובן לחולם ה'פולני' הנפוץ בימינו יותר, והוא הדין לחולם הדרום גרמני או הצפון גרמני. וראה בזה עוד י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי, ווילנא תרמ"ד, מאמר ב' בהברות האותיות, עמ' 25–29.

110. גם בספר 'מסורת המסורת' של רבי אליהו בחור (דיבור י', עמ' 140 באוצה"ח) ראיתי שנקוד 'לָמֵד' כמה פעמים.

ארמית

התופעה הבאה בולטת במיוחד במילים ארמיות שהלומדים האשכנזים משתמשים בהן בעיקר בשעת הלימוד ומעט בשעת התפילה. ישנן מילים רבות בארמית הנקודות בקמץ, והאשכנזים הוגים אותן בפתח. לדוגמא: מר¹¹¹, הוי, הניא, הני, נמי, שאני איירי, קיימי, אמרי, אמרין וכן כל צורות ההווה בבנין קל בלשון רבים: פִּעְלִי¹¹² או פִּעְלִין¹¹³. את כל הצורות האלו מבטאים האשכנזים בקמצים ספרדיים. כך גם שמות כמו רב סְפָרָא [הסופר], שהסמ"ך שלו נקודה בקמץ כמפורש בתנ"ך (עזרא ד, ח ועוד) שְׁמִשִּׁי סְפָרָא, אבל האשכנזים הוגים אותו ספָרָא. וכן כְּהֵנָּה שהאשכנזים הוגים אותו בפתח האל"ף, אבל הנכון אָסִיָא, על משקל ספָרָא¹¹⁴. או המילה 'אמורא' שהאשכנזים רגילים לומר אותה בפתח האל"ף, או בחטף פתח, אבל הנכון אִמּוּרָא ואפילו אִמּוּרָאין¹¹⁵.

לסחף הזה לכיוון הפתח דווקא בארמית, ישנו הסבר פשוט: לעברית היו הרבה טקסטים מנוקדים כמו חומשים וסידורים, והציבור האשכנזי למד לתקן את מבטאו במשך הזמן, מילה שנוקדה בקמץ נהגה ב-ו לאחר שהקמץ האשכנזי הפך ל-ו, ומילים מקבילות נִהְגו בצורה מתאימה. תהליך זה לא קרה בבת אחת, ויעידו על כך אותם סידורים וכתבי יד שהוזכרו לעיל שניכרות בהם היטב השגיאות הנובעות כתוצאה מערבוב של קמץ ופתח. אבל לבסוף, בעזרתם של מגיחים ומומחים לדקדוק, נופו השגיאות, בסידור בן ימינו לא תמצאנה אותן שגיאות, והמתפלל מתאים את הגייתו למה שהוא רואה בסידור.

שונים הם פני הדברים בארמית: הטקסט היחיד המנוקד כבר דורות הוא תרגום אונקלוס, שברך כלל נאמר במרצה וללא שימת לב מיוחדת לניקודו¹¹⁶, ואילו הטקסט הארמי הנלמד ללא הרף דהיינו הגמרא – לא נוקד עד שהודפסו מהדורות כגון שטיינזלץ ושוטנשטיין ומהדורות נוספות. כתוצאה מכך לא היה ניקוד שיתקן את הגיית הלומד, וזה שהיה רגיל לומר 'הני' כְּהֵנָּה בקמץ 'ספרדי' – המשך בכך, אלא שמעתה היה סבור שהוא אומר 'הני' כְּהֵנָּה בפתח הה"א והכ"ף, ולא היה ניקוד שיעמיד אותו על 'שגיאתו'. נמצא שדווקא את הקמצים של המילים הארמיות – הפחות מוכרות – מבטאים האשכנזים גם כיום במבטא של אבות אבותיהם¹¹⁷.

111. אדון, האשכנזים אומרים אותו 'מר', בעוד שהנכון הוא מר בקמץ, ותענה על כך הצורות 'מרי' 'מרא', וכדומה, שאז אומרים אותן בקמץ כתיקן, שכן ההברה הפכה לפתוחה.
112. המילים 'סְכָרִי מַרְנָן' שאומרים בקידוש לכאורה פתרון 'סוכרים רבנן' והמים הסופית, או הנו"ן, נשמטה על דרך הארמית של התלמוד הבבלי (כמו אִמּוּרִין < אִמּוּרִי וכהנה רבות), הניקוד הנכון אפוא הוא סְכָרִי. אבל בכל הסידורים מודם 'סְכָרִי' ואין לניקוד זה שום מובן.
113. המילה 'סְגִידָנָא' בתפילה 'ברוך שמי' נהגית 'סְגִידָנָא' בפי הרבה אשכנזים, כפי שאפשר לראות בשיר הפופולרי 'אנת הוא זן לכולא', וזאת על אף שבסידורים כתובה הסמ"ך בקמץ.
114. והוא משקל קְטוּלָא, כמו לְקוֹחַ בלשון חכמים.
115. וגם הוא נוקד לראשונה במהדורות 'מקראות גדולות' של נציצה בשנת רע"ח [בשיבושים רבים], כלומר לפני חמש מאות שנה, ואך זמן רב עד שניקוד התרגום הפך חובה בכל מהדורה ומהדורה.
116. וראה דברי ירמיה הרב א' גבאי, במאמרו "כל חמירא" "כל דצריך" "כל דכפין" "מוריה", לד, יב-יג (תשע"ו), עמ' שעו-שפג, בו הראה כי היה מנהג נפוץ אצל האשכנזים לומר 'קל' בארמית בפתח, דהיינו קמץ רחב 'ספרדי', דוגמת 'כל נדרי', 'כל חמירא' וכדומה. מנהג זה מובא בכמה מקורות, כגון בסדר הגט שבש"ת 'מהרי" מינץ ומהרי"ם פדואה אות קיב: "והנה הדייקנין סבורים כי 'כל' בתרגום יש לקרותו פתח, וטעות הוא כיום, ואמר כל נדרי בפת"ח, ואין רוח חכמי הדקדוק נוח מהם, אך אין חילוק במללה בניקוד בין בעברי בין בתרגום".

אותו הדבר קורה גם במילים עבריות שהן נדירות ולא מוכרות, כגון הביטוי 'בית פאגי' (משנה מנחות יא, ב) האל"ף לאחר הפ"א מראה שהיא קמוצה¹¹⁸, וכן מנוקד במשנה כ"י קאופמן. אבל רגילים לומר 'בית פאגי' בפתח הפ"א (כך מנוקד במהדורות שוטנשטיין ומתיבתא, בפסחים צא. וכן במשניות מנוקדות) וכן המילה 'פִּרְסִי' שהאשכנזים הוגים אותה כיום בפתח גם כשהם מדברים 'אשכנזית'¹¹⁹, אבל במקרא מצינו "פִּרְנִישׁ הַפֶּרֶסִי" (נחמיה יב, כב) בקמץ הפ"א, כנראה לתשלום דגש הרי"ש. מסתבר שהקריאה פִּרְסִי היא פשוט אותו קמץ, אלא שהתחילו לתפוס אותו כפתח.

סיכום

הבאנו ראיות רבות לכך שבזמן הראשונים לא הבדילו בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. ננסה לסכמן בקצרה:

1. סעיף א – הראשונים לא הקפידו על שמות הנקודות, וקראו לקמץ פתח, ולפתח קמץ. דבר שיתכן רק אם לא היה אצלם הבדל במבטא בין התנועות, ועל כן לא חששו להחליף את שמותיהם.
2. לאורך הס' טרחו להדגיש הבדלים בין קמץ לפתח במקום שזה גרם לשינוי המשמעות. כגון דברי רש"י על 'עשן כולו' וכדומה, בעוד שלדוברי מבטא אשכנזי בני ימינו אין צורך להסביר זאת כלל.
3. כן הבאנו ראיות מפסקים הלכתיים המתאימים רק למי שאין אצלו הבדל בין קמץ לפתח. דוגמת פסוק של מהר"ם מרוטנבורג המובא בטור (או"ח סי' תקפב): "והר"מ מרוטנבורג היה אומר לַחֲיִים בִּשְׁנָא ולא לַחֲיִים בפתח כי לַחֲיִים משמע לֹא חַיִּים כדאיחא בנדרים (י"ע ב) לחולין כמו לֹא חולין".
4. סעיף ב – במבטא הספרדי יש הבדל גדול בין קמץ רגיל או רחב, לקמץ חטוף (הנקרא קמץ קטן), ובכתוב מלא הוא מסומן עם ר', משום שהגייתו שוה להגיית החולם. הקצאי בכתבי יד אשכנזיים מימי הביניים, הן בכתוב והן בניקוד, מתאים לגמרי למבטא הספרדי ולא למבטא האשכנזי בן ימינו. ולמעשה הו"ו המצייתת קמץ חטוף שרדה עד ימינו באלפי מקומות בכל הספרות הרבנית, אף שנעשתה מלאכת 'ניכוש' גדולה בידי מדפיסים אשכנזיים.
5. סעיף ג – בטרנסקריפציות (תעתיקים משפה לשפה) של מילים בעברית שנכתבו בלועזית ומילים בלועזית שנכתבו בעברית, רואים שבזמן הראשונים היה לקמץ ולפתח אותו סימון – האות הלטינית A. וסימן החולם היה O. כמו כן במקרה ההפוך: מילה כמו LONDON תיכתב לונדון אצל הראשונים. רק בתקופת האחרונים, כשהמבטא האשכנזי כבר שלט – אז התחילו לכתוב 'לאנדאן'.
6. סעיף ד – כתבי יד מנוקדים בימי הביניים מלאים כרימון בחילופי קמץ-פתח וצירי-סגול.
7. סעיף ה – הבאנו עשרות דוגמאות (וישנן מאות) של פיוטים למחברים אשכנזים, ובהם חורזים הפייטנים בעקביות קמץ עם פתח וצירי עם סגול – אבל אף פעם לא שורוק עם חיריק למשל [ראיה זו היא ראיה לחצאין, כי אפשר לדחות שהיה קיים הבדל וצירי בין התנועות – אמנם מנהג זה ידוע אצל עדות שונות עד היום, אולם העובדה שזה נהג גם אצל האשכנזים מראה בדיוק את מה שכתבנו: הקמץ ה'ספרדי' שרד אצלם בארמית, אולם בשלב שהקמץ הפך לתנועת O, התפרש הקמץ ה'ספרדי' כפתח.
117. ככתוב לא מנוקד נהגו הסופרים להוסיף א' אחר קמץ, וכזה להבדילו מן הפתח, הדבר שכיון בספרות הגאונים.
118. וכך מנוקד אפילו במילון אבן שושן, ספר שמטבע הדברים מקפיד מאוד על הניקוד.

לא כמו אצל האשכנזים היום – אך בכל זאת הברל. והראשונים לא חששו להבדל זה].
8. סעיף 1 – גם במבטא האשכנזי של היום ישנן מילים רבות הנהגות במבטא 'ספרדי', במיוחד בארמית.

זמן השינוי

בשורות הבאות ננסה לשים את האצבע על הזמן בו ארע שינוי זה במבטאם של יהודי אשכנז. כמובן שאי אפשר להגיע לתאריך מדויק, ואפשר גם שהיו אזורים שהשינוי חל בהם לפני אזורים אחרים. אולם באופן כללי אפשר לומר שהשינוי כבר היה לעובדה די מפורסמת בשלהי המאה החמש-עשרה. ר' אליהו בחור שחי במאות ה-15 ו-16 כבר יודע לציין שהאשכנזים קוראים את הקמץ באופן אחר מהספרדים והלועזים הקוראים אותו 'נוטה' לפתח¹¹⁹. כלומר, כבר ידוע לכולם שהאשכנזים והספרדים אינם קוראים את הקמץ אותו הדבר. גם מהר"ל מפרגש שחי באותה תקופה מדבר בספרו 'תפארת ישראל' (פרק טו) על ההבדל באיכות בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, והוא אף מתאר את צורת השפתים בעת אמירת הקמץ שהיא כמו צורת הקמץ עצמו (כשהוא הפוך) דבר המתאים לקמץ האשכנזי היום. גם רבי שבתי סופר, שחי מעט מאוחר יותר אבל עדיין באותו הדור, כבר יודע¹²⁰ מהחילוק הזה בין אשכנזים לספרדים ומבקר בחריפות את קריאת הספרדים שאינם מבדילים בין הקמץ והפתח¹²¹. וזה לשונו:

והקמץ – כנגדו תנועה קטנה פת"ח, אבל אין קריאתם שוה במבטא חלילה כמו שקורין הספרדים, כי אם יקרא הפת"ח כקריאת הקמץ, או הקמץ כקריאת הפת"ח, אז יבא לפעמים ליד חיוור וגידוף או ליד כפירה ח"ו, כמו שכתב רבינו בחי בפרשת וירא בפסוק ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיני וכי¹²², וכן כתבו חשבי המדקדקים. ובעל ספר לשון למורים וספר לית חן כתבו שאין קורא הקמץ כהוגן רק אנחנו האשכנזים.

כמו כן, הקמץ החטוף כבר שוה אצלו לגמרי עם הקמץ הרחב, כמו שהוא כותב שם לפני כן: "וקריאת הקמץ חטף הוא ממש כקריאת הקמץ"¹²³ [הרגיל], רק שצריך לקרוא הקמץ חטף

בחטיפה ובמהירות, כי לכן נקרא חטף, שצריך לחטף קריאתו".

וכבר הבאנו לעיל שבעל 'תרומת הדשן', רבי ישראל איסרלן, שחי במאות ה-13 ו-14, מספר על רבו שהיה מקפיד על בעלי קריאה שלא הבדילו בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, משמע שהיה כבר קיים הברל, אלא שעדיין לא היה נפוץ בפי כל הקהל. אולם כמאה שנה מאוחר יותר אנו רואים שההבדל בהגיית הקמץ בין 'אשכנזים' ל'ספרדים' הוא כבר תופעה קיימת, המתוארת כדבר ידוע ונפוץ.

מסתבר שהשינוי לא חל בכל המקומות באותו הזמן, ואולי גם לא באותה האיכות. כפי שמשמע מדברי ר' ראובן גריסהבר הכותב¹²⁴: "אך עתה חדשים מקרוב באו לקמץ בהברת ה'קמץ-רחב' עד שכמעט לא יפתח פיו כלל, וקריאה משובשת היא, אבל הנכונה קריאת אחינו שבק"ק פראג והנמשכים אחריהם כי הם מרחיבים ההברה (של הקמץ) מאוד עד שסופה נוטה לפתח, וגדרה – תנועת א' בשלשונות העמים". מלשנו משמע שכפראג שבבוקמיה ובאזורים הנמשכים אחריה עדיין דומה הברת הקמץ מאוד לפתח, אבל 'חדשים מקרוב באו' (לפתח בעיניו) כבר קומצים את פיהם מאוד בקריאת הקמץ הרחב, וזה כנראה הקמץ האשכנזי שלנו¹²⁵.

החולם האשכנזי

נקודה חשובה שתוכל להועיל לנו בקביעת זמן המעבר, היא תופעה מוזרה למדי המופיעה בכתיבה האשכנזית בדורות עברו, והיא שימוש ב"ו" כאות ניקוד לקמץ רחב!

כדי להבין את המוזרות, נתבונן בכתיב המלא של ימינו. הן דוברי מבטא אשכנזי והן דוברי מבטא ספרדי משתמשים ב"ו" כשהם רוצים לציין חולם או שוורק, דוגמת דוד או דוד. אולם הם לעולם לא ישתמשו ב"ו" כשיצטוו לציין תנועת קמץ, לדוגמה: אף אחד לא יכתוב 'דוברי' כשהוא רוצה לכתוב 'דבר' ¹²⁶, משום שהקמץ והחולם מבוצעים באופנים שונים, הן בפי דוברי מבטא

מצרים' וכיצא בהם, תמצאם שנקראו בהברתם קרוב להברת חולם"; ר"ק מדבר כמובן במבטא ספרדי, ולכן הוא מדמה את הקמץ החטוף לחולם, אך רש"ס המצטט אותו כותב גם כן: "הנה עניי מכות רואות שהחטף קמץ, אע"פ שהשב"א בראשו אין קוראין אותו בשב"א פשוט, רק נוטה להברת חולם", אם נאמר שהקמץ החטוף [ונכמותו חטף הקמץ] היו אצל רש"ס שוים לחולם, וכל ההבדל ביניהם היה רק במהירות וחטיפת התנועה, אין זה 'נוטה להברת חולם' אלא כהברת חולם ממש. וכמו שציין – לפי הגהת ר"א גבאי – בהקדמה הכללית (שם עמ' 23) "וקריאת הקמץ חטף הוא ממש כקריאת החולם, רק שצריך לקרוא הקמץ חטף בחטיפה ובמהירות". אך האמת היא שרש"ס קורא כבר את הקמץ הרחב והחטוף באותה צורה בדיוק, ואילו החולם שלו הוא כבר שונה. למעשה יכל לומר 'רק כהברת קמץ', אלא שהוא מצטט את ר"ק ולכן ממשיך עם הניסוח שלו, ומבחינתו 'נוטה להברת חולם' זה גם בסדר, שכן החולם האשכנזי מתחיל בקמץ גמור, וממשיך עם דפתונג [ou או oy].

124. ענף עץ עבות, פיורדא תקי"ד, עמ' ו.
125. וראה במאמרו של ר"א גבאי (לעיל הערה 4) שהשתדל להוכיח מלשון זה של 'ענף עץ אבות' וראיות נוספות שבאזורים רבים הגו האשכנזים את הקמץ 'הממוצע', ולדעתו גם היעב"ץ הגה כן, והאריך בראיות. אני כשלעצמי אינני בטוח בזה, והרבה מראיותיו יש לדחות. אמנם מה שחשוב לנו במאמר זה הוא ההבדל בין קמץ הנוטה לפתח או זהה לו ממש, ובין קמץ אשכנזי של ימינו הנוטה לגמרי לחולם ספרדי, היינו הברת ו. ולכן לא חשוב לעניינו להכריע דבר זה.

126. וכבר הבאנו לעיל (סעיף ג, תחתיתים), שבכתיבה האשכנזית משתמשים אפילו בא' כשרוצים לציין תנועת ו במילים לעציות, כגון לנודין הנכתבת לאנדאן.

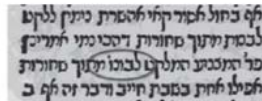
119. ניומקי ר' אליהו בחור לספר 'מהלך שבילי הדעת', מהד' לובלין שפ"ב עמ' ל. לא ברור לי אם באומרו 'הלועזים' כוונתו ליהודי איטליה שהקמץ נשאר אצלם כפתח ולא השתנה אף פעם, או שכוונתו לגויים הנוצריים ממש, שבדיבורם יש הרבה מילים מן המקרא, כגון אמן, הללויה, שרף, וכדומה.

120. בהקדמתו הכללית לסידורו פרק ג סעיף ב (מהד' ישיבת נר ישראל, בולטימור תשס"ג, כך ההקדמות, עמ' 23).

121. יושב לב שר' אליהו בחור מתאר שיש הברל, אלא שהקמץ 'נוטה לפתח', אבל רש"ס מתאר שאין הברל כלל.

122. בראשית יח, ג. המעיין בדברי רבינו בחי שם יראה שמבטאו ודאי לא היה 'אשכנזי', שכן הוא כותב שם "ואע"פ שגורא שהקמץ והפתח הכל דבר אחד ותנועה אחת – אין הדבר כן, אלא שיש הפרש ביניהם במבטא. שהרי תנועת הקמץ גבוהה ועליונה, ותנועת הפתח למטה ממנה". הוא מדבר אפוא על איזה הברל דק, אפשר מן הסוג שציין ראב"ע בשם חכמי מצרים ואפריקה, אבל ודאי לא על הקמץ האשכנזי ששונה מן הפתח תכלית שינוי.

123. זה מוכיח שרש"ס הגה את הקמץ הרחב והחטוף באותו האופן, כקריאת הקמץ האשכנזי ממש. וידידי הרב אהרן גבאי במאמרו (ראה לעיל הערה 4) טען שצריך לגרוס כאן 'כקריאת החולם', משום שלדעתו רש"ס הגה את הקמץ הממוצע בתור קמץ רחב, אבל כמדומני שאין דבריו נכונים בזה. ואוסף, שבהקדמה הפרטית סימן כח (מהדורת בולטימור, עמ' 100) כותב רש"ס שוב: "ובזה אין ספק שאלה הקמציץ חטופים" [נקראים] במהירות כהברת קמץ", ונצטרך להגיה שוב 'כהברת חולם'. זאת ועוד: בהמשך הפרק (עמ' 101) הוא מביא את דברי ר' יוסף גיקטיליא בשער הנקוד 'כשהשב"א הוא סמוך לקמץ', כגון 'אעלה אחכם מַעֲנִי

המלקט לבנות מתוך שחורות, דפוס ונציה

שתי מילים לפחות מן הסוג הזה שרדו עד היום, אחת היא המילה 'הפטורה' שנהגית היום בחולם אשכנזי 'הפטורה', בעוד שהניקוד הנכון הוא הפטרה בקמץ הטי"ת. והשניה היא המילה 'מפורשים' [מפְרְשִׁים] שאמנם לא נהגית בחולם הפ"א בדיבור האשכנזי, אבל נמצאת הרבה בספרות הרבנית האשכנזית. אפשר שגם הכינוי 'עוֹשֶׁר' באידיש המדוברת, במשמע 'עשיר', הוא בעצם שיבוש של 'עֶשֶׂר'¹³⁴, והתרחשו כאן שני שלבים: בתחילה הפך הקמץ של עשיר לתנועת ו, כמו שקרה לכל הקמצים, ובשלב השני, כשהחולם הפך מתנועת ו פשוטה לתנועת וי, נתפס הקמץ הזה כחולם¹³⁵.

צורות דומות ששרדו בשלב מאוחר הן 'פייטונים', כמו בשו"ת מהרש"ל סימן פ"ח: 'כמו שעשו הפייטונים'. וכן בשו"ת חות יאיר סי' רלח: 'זהה פייטון מופלא ומופלג מאד', וכן בשו"ת תשובה מאהבה לר' אליעזר פלקלעס תלמיד הנוב"י (חי תקי"ד-תקפ"ו): 'יש פייטונים'.

הנציג המובהק ביותר שמצאתי לתופעה זו הוא הספר "מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך"¹³⁶ שנכתב על ידי תלמידו. כמובן שאי אפשר לדעת בכל הדוגמאות שהבאנו האם הדברים יצאו ככתבים מן המחבר עצמו, או מידי מעתיק מאוחר יותר¹³⁷, אבל לענייננו די בכך שהכתיב מלמד על ההגייה של הסופר שכתב זאת. להלן כמה דוגמאות של כתיבים עם ו"ו לציון קמץ רחב:

יומים נוראים, אֶלֶנוֹת, מִגֻּג אבות, מְכוֹרֵךְ, אפילו הוֹכִי, קוֹאי אכולהו¹³⁸, גוֹיָרו (במקום גוירא), לֹות, צוֹרִיךְ, מְצוֹה ומרור, פִּירְקִי אֻבֹות, יוֹשְׁבֵי קְנוֹנוֹת. ועוד הרבה¹³⁹.

כתיב כזה מראה ללא ספק שבהגיית הכותב התמזגו הקמץ והחולם והיו לאחד, מאותה סיבה יש גם מקרים הפוכים: הוא מחסיר את הו"ו במקום חולם, כמו שאנו רגילים לכתוב קמץ בלי אות ניקוד מיוחדת, החסרון צורם מאוד, ועל כן המהדיר הוסיף תמיד את הו"ו הזאת בסוגריים מרובעים, להלן כמה דוגמאות: טהרה, ואל ידבר מקרביו שמתו, שלא יציא מעיניו דמעה. לקרא, ומזמור לתרה, חזר, וגדר צדקה, ועוד הרבה¹⁴⁰.

תופעה זו, כאמור, אומרת דרשני, שכן האות ו' לא יכולה לבוא כניקוד של קמץ גדול. הזכרנו כבר לעיל¹⁴¹ את הספרות ההלכתית העוסקת בכתיבת גיטין לגבי שמות כמו זיגמונד או גולדה –

134. וכרך ההגייה האשכנזית המלעילית, שההברה האחרונה הלא מוטעמת הופכת תמיד ל-E. כגון יונֶטב, רֶשֶׁי.

135. לדברי ילון במאמרו 'צרפת = צרפת, צרפתי' (ענייני לשון, ח"א, עמ' 38) קרה דבר הזה גם למילים 'הורג' כשהכוונה הרג, ו'שואל' כשהכוונה שאל. ואכן השם 'שׁוֹאֵל' (שאלו) נשמע בפי דוברי אידיש עד היום.

136. ניו יורק תפרח".

137. המהדיר במבוא, עמ' II מתארך אותו למחצית המאה ה־17, דהיינו לפני כ-560 שנה, והוא אף מביא הוכחות טובות לכך. וראה שם עוד בעמ' א.

138. כלומר, 'קא', והיא מילה ארמית השכיחה בתלמוד ופירושה 'עומד'.

139. רשימה רחבה יותר תובא בנספח ג.

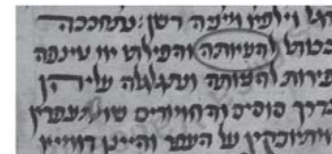
140. רשימה רחבה יותר מובאת בנספח ג.

141. ראה סעיף ג – איות תעתיקים.

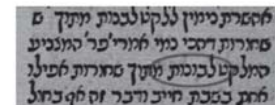
אשכנזי והן בפי דוברי מבטא ספרדי. רק קמץ חטוף יכול להיות מסומן על ידי ו"ו¹²⁷.

אולם בכתיבה אשכנזית של ימי הביניים מופיעה הו"ו לפעמים כסימן לקמץ רחב! באחד מהתשובות שלו חזרו מהרי"ל (שו"ת החדשות סימן קי) את החרוז דלהלן: "אני פי מלך שמור / דודי לי צורר המור / ריחו נודף כתומור"¹²⁸, לא רק שהכותב חזר את 'תָּמֹר' עם שְמור ועם מור, אלא גם כתב את 'תָּמֹר' בשני ו"וין¹²⁹. וכן שם (סימן מה) "שתמהת על טבילת מחבת ויורות הישונות", ושם (סימן רד) "ולמזיל בחר גמרות ישונות"¹³⁰. דוגמאות נוספות מספרים אשכנזיים: "אין בזה משום רעבתנות" (שיבלי הלֶקט סדר ברכות סימן קמ); "דורות או מגדונות"¹³¹ (שו"ת מהרי"ק סימן קעא). 'מהורסים' (הקדמת ים של שלמה להמחש"ל, ב"ק וכן בהקדמה לחולין) הכוונה שם למהֶרְסִים. בזכרונותיה של גליקל מהמלין¹³² מובא הכתיב 'שקָרן', כשבאותו עמוד כתוב גם 'שקָרן'. וראה בנספח ג' דוגמאות נוספות.

בכתב יד וטיקן 132 לב"ק דף ג. (כתיבה אשכנזית, מאה 14) מופיעה המילה 'להנאותה' (בשורה הבאה כתוב 'לְהִנָּאתָה' כיאות)¹³³.

בתוספות למסכת עבודה זרה (כט ע"א ד"ה המסתפר) היה כתוב בדפוס שונצינו וונציה: "המלקט לבנות מתוך שחורות", ודפוסים מאוחרים יותר תיקנו. ולפחות במקום אחד שרדה צורת כתיב זאת עד הדפוסים של ימינו, ברש"י גיטין (מד ע"ב ד"ה שנתקורצה): "ניטלו ממנו קרצין וברקונין"¹³³.

המלקט לבנות מתוך שחורות, עבודה זרה דף כט. דפוס מיאזרו

127. ראה לעיל בסעיף ב, קמץ חטוף וחטף קמץ.

128. גם כאן תיקן המהדיר והגיה: 'כתמר', וראה לעיל הערה 38.

129. כך מופיע גם בכ"ו וטיקן 110 למסכת נדרים (דף מט ע"א) "הנודר מן התמורים מותר בדבש תמרים". כתב יד זה הוא משנת 1380.

130. גם כאן תיקן המהדיר 'ישנות'.

131. כאן אפשר לדחות שהמילה 'דורות' השפיעה, על דרך "את מוֹצֵאן וְאֵת מוֹבָאָן" (שמואל ב' ג, כה) ראה רד"ק בשורש הגה.

132. גליקל: זיכרונות 1691-1719, ההדרה ותרגום ח' טורניאנסקי, ירושלים תשס"ו, עמ' 33 יעדיין שם בהערה *105.

132. *תודתי להרב אהרן גבאי על מובאה זו.

133. תודתי לרב אהרן גבאי על מובאה זו.

האם אפשר לכותבם בו"ד בדרך הכתיב הלוועז שלהם, או שמא צריכים לכתוב 'זיגמאנד' 'גאלדא', אבל כולי עלמא מודים שבמילים עבריות אין ו' באה כניקוד של קמץ רחב. כתיבו של הסופר הזה הוא כמובן חריג מאוד, אבל גם הדוגמאות שהבאנו מספרים אחרים מראות שיש כאן איזו תופעה. ההסבר לענ"ד הוא שהסופר הזה נמצא כנראה בדיוק על 'קו התפר' בין שני המבטאים, האשכנזי הקדום שהקמץ שלו היה כפתח, והחולם שלו היה o כמו הקמץ האשכנזי של ימינו. בזמנו של סופר זה התחילו כנראה כבר לומר 'קמץ א o', אבל החולם עדיין לא השתנה לחול"ם או חול"ם. התוצאה היתה שבפי דוברים של תקופת המעבר היו שתי תנועות שוות – הקמץ והחולם – ולכן שתיהן נוקדו עם האות ו'.

גם מלשונם של רבי יוסף יחפא האן גוירלינג¹⁴² וראים מצב כזה:

אנו האשכנזים, רובנו אין קוראים הנקודות כדין. כי עושין הקמץ לחולם והצירי לסגול. כגון אמן קוראים אומן... קדוש קוראין קודש.

הקמץ בתקופתו הוא כבר אשכנזי, אבל החולם עדיין 'ספרדי' ולכן הוא מתלונן שהקמץ והחולם שוים. לאידך גיסא ההבדל בין צירי לסגול כבר גם קיים והוא נראה לו נכון, אלא שהוא מתלונן על התופעה הידועה מן המבטא המלעילי האשכנזי, ההופכת את ההברה הלא מוטעמת שבסוף המילה לסגול¹⁴³.

יתכן שזו הסיבה לנוסח האשכנזי של פיוט א-ל מסתתר, בחרוז שלפני הסוף: 'נָא הָקָם מְלָכֹת דְּוֹד וְשִׁלְמָה, בְּעֶטְרָה שְׁעֶטְרָה לוֹ אִמּוֹ, כְּנֶסֶת יִשְׂרָאֵל כְּלָה קְרוּאָה בְּנִיעִמָּה', החריזה אינה מתאימה וצורתם היום לאזונו. הנוסח הספרדי הוא 'כלה קרואה בנעימו', היינו בנעימותו [או שהכוונה לדוד המלך נעים ומירות ישראל]. וסביר להניח שהשיבוש הזה מתאים לתקופת המעבר שאנו מדברים עליה, כשההבדל בין החולם והקמץ נעלם¹⁴⁴, ולכן המילה 'בנעימה' היתה נראית הגיונית יותר מאשר 'בנעימו' שנראית מוזרה.

נמצא שדרך השינוי היתה כך: בשלב ראשון הפך הקמץ מתנועת A [או משהו דומה מאוד] לתנועת o, ועדיין אמרו האשכנזים 'חולם o', מתקופה זו יש לנו את הכתיבים המשווים המציינים ו' על קמץ רחב, כגון 'מנהגים דבי מהר"ם', ומילים שנשתיירו בכתיב האשכנזי כגון 'הפטורה', גם הצירי כבר היה שונה מן הסגול¹⁴⁵. בשלב הבא השתנה גם החולם [אולי זה כבר היה במודע, משום שהמצב של קמץ וחולם שווים היה לא נוח], ובסופו של תהליך קיבלנו את המבטא האשכנזי המוכר לנו.

נקודה אחת נותרה טעונה ביאור: מדוע התהליך של הפיכת תנועת A לתנועת o התרחש רק בקמץ ולא בפתח? על זה אפשר לענות בכמה אופנים:

א. הגם שהפתח והקמץ היו דומים מאוד, היה איוה הבדל בין הקמץ לפתח, והמעטק לתנועת o פעל רק על תנועת הקמץ. אמנם הסבר זה אינו יכול להתיישב עם הראיות המוכיחות שלא

142. יוסף אומץ, סימן כ. המחבר חי במאות ה-16-17, בין השנים ש"ל-שצ"ז.

143. כמו תורה, גמרא, ספרא.

144. ראה ר"מ מאוז, 'בשולי הגליון: הערות ותיקונים ומלואים ל"אור תורה"', אור תורה, כגא, (רפד, תשרי תשנ"ב), עמוד תתקלח שכבר שיער כך מסביר.

145. כפי שראים מהערתו של ר' יוסף יחפא שמתלונן על איחוד הקמץ והחולם, אך יודע כבר על הבדל בין צירי לסגול. וכבר הבאנו לעיל שרבו של בעל 'תורת הדשן' היה גוּעַר בקוראים שלא הקפידו להבדיל בין צירי לסגול.

היה שום הבדל בין הקמץ לפתח, ולכן נקדנים טעו והחליפו ביניהם, והרוקח כולל את כל התנועות בחמש¹⁴⁶.

ב. כפי שכתבנו לעיל¹⁴⁷, התופעה הזאת פעלה בעיקר על הברות פתוחות, בהברות סגורות נשארו הרבה 'קמצים ספרדיים' בדיבור האשכנזים עד היום. לפיכך הפתח, הבא כמעט תמיד בהברות סגורות, לא השתנה. יש אמנם גם מעט פתחים בהברות פתוחות, כמו שְׁעַר, נֶעַר, וכדומה, אבל מכיון שרוב הפתחים נשארו בצורתם המקורית, שאפו הדוברים להשוות ביניהם. לא זו בלבד, אלא שיש גם כמה וכמה פתחים בהברות פתוחות שאכן הפכו לקמצים בדיבור האשכנזי, כגון הדל"ת של קִדְחָת או האל"ף של אֶדָר, וכמו שכתבנו לעיל¹⁴⁸.

נספח א

לעולם ועד

דוגמא מובהקת לטשטוש הגמור ששרר בעבר באירופה בין הזוגות קמץ-פתח וצירי-סגול היא המבוכה בניקודה של מילת 'עֶד' שבסוף שירת הים (שמות טו, יח); רש"י על אתר כותב "לעולם ועד – לשון עולמות הוא והו"ו בו יסוד, לפיכך היא פתוחה, אבל 'נְאֻכִּי הַיּוֹדֵעַ עֶד' (ירמיהו כט, כג), שהו"ו בו שימוש, קמוצה היא", נראה שבמסורת של רש"י היתה הו"ו של עֶד, לפחות בפרשת בשלח, פתוחה. וכן מעיד מנחת שי על אתר שראה ב'ספר ישן', וכן נדפס במקראות גדולות מהר" ונציה רפ"ה¹⁴⁹. אולם בכל כתיב היד הטברניים המדויקים ורשימות המסורה אין זכר לשינוי זה. והוא גם תמוה למדי, שכן מילת 'ועד' מופיעה עוד 14 פעמים בתנ"ך, ובכולן היא נקודה בקמץ הו"ו.

מפירושו של ראב"ע על אתר, הן הארוך ועוד יותר בפירוש הקצר¹⁵⁰, עולה שהוא קרא את הע' של 'ועד' בצירי¹⁵¹, וכן משמע קצת מסתימת לשונו של רש"י, שכן בעמרו על ההבדל בין מילת 'ועד' שבפסוקנו לזו שבירמיה, הוא מציין הבדל רק בניקוד הו"ו, ואינו מעיר שיש הבדל גם בניקוד העי"ן. נמצא אם כן שבספרים המנוקדים שהיו לפני רש"י, נכתבה מילת 'ועד' בפרשת בשלח כך: עֶד.

הערתו של רש"י היתה נראית כה מוזרה, עד שרבי אברהם בקראט מגולי ספרד, פירש את דברי רש"י שכוונתו לעי"ן של ועד, ובאמרו 'לפיכך היא פתוחה' הוא מתכוון למילת ועד, שהעי"ן שלה

146. ראה לעיל הערה 4.

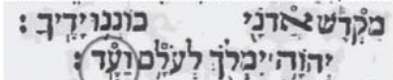
147. ראה סעיף 1 – שרידי מבטא ספרדי בהגיית האשכנזים בימינו.

148. ראה סעיף 1 – שרידי מבטא ספרדי בהגיית האשכנזים בימינו.

149. ראה סעיף 1 – שרידי מבטא ספרדי בהגיית האשכנזים בימינו.

150. ראה הערה 15 – שראב"ע רגיל לכנות את הקמץ 'פתח'. וכן מוכח מפירושו לתהלים (ט, ו) שהוא כותב שם על מילת 'ועד' שהו"ו שלה קמוצה.

151. וכן העיר על מילת 'ועד' בפירושו לתהלים שם. וראה הערות לפירוש הארוך בתוך מהדורת 'מקראות גדולות' המורחבת של עוז והדר, וכן בהערות לידעת עזרא' על פירוש ראב"ע הארוך והקצר (חומש שמות עדיין בדפוס).

נקודה בסגול הנקרא 'פתח קטן' בטרמינולוגיה של הקדמונים¹⁵². אולם ברור שפירוש זה הוא העמסה ודוחק גדולים בדברי רש"י, ולפי פשוטם כוונתו לו"ד, כפי שמציין מנחת שי על אחר, וכן הבינו 'גור אריה' ופירוש הט"ז על התורה שהביאו את פירוש בקראט ושללו אותו, כשהם מעידים מצדם גם כן שיש ספרים, שהו"ו בהם פתוחה.

נמצא שכשאתה קורא ב'ספר המנהגות' של ר' אשר מלניל (מהד' אסף דף יג ע"א): "לעולם וְעַד – מלת ועד מורה על עולם שלא יפסק כמו שוכן עד, ומפני שהוא סוף פסוק הוא נקוד בצירי", קשה לדעת אם קרא ממש בצירי, כראב"ע, או שהוא קורא לסגול צירי כפי שהבאנו בתוך המאמר. אבל בין כך ובין כך אנו רואים מכאן ראייה לטשטוש הגמור בין צירי וסגול, או בכינוייהם, או בפועל ממש.

נספח ב

העדרת הברלי דגוש ורפה על פני הברלי קמץ ופתח או צירי וסגול

בסעיף א' הראינו כי הראשונים האשכנזים-צרפתים כגון רש"י ועוד, מתעלמים מהבדלי קמץ-פתח וצירי-סגול, וכשהם נזקקים לצורך פירושם להבדיל בין מילים שונות שכל ההבדל ביניהם הוא בתנועת קמץ או פתח, צירי או סגול, הם מעדיפים לתת לקורא הבדלים אחרים ככל שהם יכולים. זאת משום שהבדלי התנועות האלו הן רק 'תיאוריה' לגבי קורא בן דורם, ועדיף להם להביא לו הבדל מוחשי. להלן דוגמאות נוספות ממין זה.

א. רש"י בשמות טז, ד כותב על "כי תלינו עֲלֵינוּ": "ועל כרחי אני זקוק לפרש תלינו בלשון תפעילו מפני דגשותו וקרייתו, שאלו היה רפה הייתי מפרשו בלשון תפעלו, כמו (שמות יז, ג) וַיִּלֶן הָעָם עַל מֹשֶׁה, או אם היה דגוש ואין בו יו"ד ונקרא תלוננו, הייתי מפרשו לשון תתלוננו, עכשיו הוא משמע תלינו את אחרים, כמו במרגלים (במדבר יד, לו) וַיִּלִּינוּ עָלָיו אֶת כָּל הָעֵדָה". ההבדל שרש"י עומד עליו הוא בין תלינו מבנין הפעיל, לבין תלינו מהבנין הקל. רש"י מציין אותו בכך שבראשון יש דגש בלמ"ד ובשני אין, אך אינו עומד כלל על העובדה שזה פתח התי"ו וזה קמץ התי"ו. לעומת זאת, כשהוא עומד על פירוש המילה וְהָמָּתִי (שמות כג, כז) שאין לפרשה לשון מיתה, הוא כותב כך: "שאלו מגזרת מיתה היה, אין ה"א שלה בפתח, ולא מ"ם שלו מודגשת, ולא נקודה מלאפוס, אלא וְהָמָּתִי, כגון וְהָמָּתָה את העם הזה". כאן יש הבדל גם בתנועת הה"א, שאם היא לשון הימום היא בפתח, ואם היא לשון הָמָּתָה היא בצירי, ולכן מציין רש"י גם את הבדל התנועות ולא רק את הבדל הדגוש והרפה.

ב. בישעיה מב, כב על "וְאֵין אִמֵּר הָשֵׁב" כותב רש"י: "כמו הָשֵׁב, לפיכך הוא רפי אבל וְהָשֵׁב בְּאִמְתָּחֲתֵינוּ (בראשית מג, יח) הוא דגש". מטרתו של רש"י היא להסביר את הצורה הנדירה וְהָשֵׁב¹⁵³ בפתח השי"ן, ולהבדיל בינה ובין וְהָשֵׁב באמתחותינו; עצם הצורך להבדיל בין שתי הצורות מראה כבר על קוראים שאינם מבדילים בין קמץ לפתח בהגייתם, ולכן שתי הצורות עשויות להשמע להן אותו הדבר. וההבדל שרש"י בוחר להביא לקורא הוא רפיות ודגשות השי"ן. השווה זאת לדוברי עברית ישראלית בימינו, הדגש לא יאמר להם שום דבר אם אינם בקיאים.

152. ראה למשל רש"י בראשית מא, לה; במדבר ו, ה; יא, ח; כג, כ; משלי יג, כג; קהלת ה, ז, יט. ספר הויכרון, ליוורון תר"ה, דף כט ע"ב. הובא גם בשפתי חכמים שם.

153. הפתח החליף כאן את הצירי בגלל סוף הפסוק.

ג. התוספות בעירובין (יח ע"ב ד"ה כל) מביאים את פירושו של רבינו חננאל על הגמרא שם, פירוש המבוסס על קריאת המילה וְהָשֵׁבָה בפתח השי"ן ודגש המ"ם, כמו "הָאֵרֶץ הָלְוָה וְהָשֵׁבָה" (יחזקאל לו, לה). כיצד מביאים התוספות את הפירוש? "כל הנשמה – פירש רבינו חננאל: קרי ביה הנשמה בדגש", כלומר: הם מבדילים בין המילים על ידי ציון דגשות המ"ם. אשכנזי בן ימינו היה אומר כמוכן 'קרי ביה הנשמה בפתח'.

ד. בשו"ת מהרי"ל החדשות (סי' ב) נשאל מהרי"ל על ידי רבי אלכסנדר וויסלין הכהן (מחבר ספר 'אגודה') אם אומרים וְהָשֵׁבָה תפלין או וְהָשֵׁבָה תפלין. שואל אשכנזי בן ימינו היה שואל ודאי האם אומרים את הה"א בקמץ או בפתח, אבל ר"א וויסלין כותב כך: "הודיעני והורני אם לברך וְהָשֵׁבָה תפלין ברפיון הנו"ן, ואז הוא לשון וְהָשֵׁבָה תפלין בפתח" (יחזקאל מד, ל) וכן וְהָשֵׁבָה פיוס השביעי' (שמות כ, יא) או וְהָשֵׁבָה בדגשות הנו"ן, לשון וְהָשֵׁבָה בְּגֵדוֹ אֶצְלָה' (בראשית לט, טז) וכמו וְהָשֵׁבָה אֶהְרֶן' (שמות טז, לד) וכמו "מאמתי מברכין, משעת הַנְּחֻתָן עד שעת קשירתן" (מנחות לה ע"ב) בדגישות".

בולטת העובדה שהשואל כלל לא מדבר על הה"א אם היא נקודה קמץ או פתח, אלא על הנו"ן שאחריה, אם היא דגושה או לא. דבר המתאים למי שמדבר במבטא ספרדי וההבדל היחידי שיש לו בהגייה בין קמץ ופתח הוא האם יש דגש לאחר האות או לא¹⁵⁴, ולכן השאלה המעשית שלו היא רק לגבי קריאת הנו"ן, ולא לגבי הה"א שבין אם יקראנה בקמץ או בפתח – אחת היא לו.

וראה בערוך לנר סנהדרין (ע ע"א בסוף העמוד) המוכיח מדברי התוספות שקריאת הקמץ שלהם היתה כקריאת הספרדים.

נספח ג

דוגמאות נוספות לו"ו המצייתת קמץ רחב

בספרו של משה ציפור¹⁵⁵ מובאים ציטוטים מכ"י הבודליאנא opp. 603, ובין השאר מופיע שם 'הכותב' [ב] תחת 'הכתוב'¹⁵⁶, ו'צור' [ב] במקום צריך.

בכ"י וטיקן 114 לבבא מצינא כ: "שְׁטוּרוֹתָן] שְׁנִינָה פְּרוּעִין כְּדָמִי רב ספרא שנמצא בין שְׁטוּרוֹתָן] קְרוּעִין ה"נ שנמצא בין שְׁטוּרִי קְרוּעִין... שלא מְצִינוּ¹⁵⁷ בין שְׁטוּרוֹתֵי של אבא"¹⁵⁸, ושם: בין השְׁטוּרוֹתָן].

בכ"י קיימברג' (T-S F2 I) 165) למסכת ראש השנה דף יא: 'זמעינות מתמעטין'.

בספר מנהגים דק"ק וורמייא (חלק א עמוד מח) ישנה הגהה¹⁵⁹ ובה כתוב בין השאר: כי כבר נשרש יותר מחמישים [!] שנה שלא אָמְרוּ אותו.

154. ונראה שבזמננו הדגש החזק עוד היה חי בלשון.

155. על מסירה ומסורת: פרקים בתולדות הפרשנות הקדומה של המקרא תרגומו ומסירתו, תל אביב 2001, עמ' 107-106.

156. כלומר, הכ"ף הקמוצה מציינת על ידי ו"ו, ואילו התי"ו השרוקה איבדה את הו"ו שלה, מן הסתם בגלל המבטא האשכנזי המלעילי שגורם לכל סופי המילים להתאפס לתנועת e. ראה להלן בדוגמאות מ'מנהגים דברי מהר"ם' את הצורות 'דיבי אלעזר הנדל' 'קדיש יוקם'.

157. המילה 'מציינת' חוזרת על עצמה בכתב יד זה גם בדף יב ע"א ודף יב ע"ב.

158. המילה 'שטורות' חוזרת שם הרבה מאוד פעמים בכתב יד זה.

159. שהיא מן המחבר ר' יחפא שמש עצמו (כך אמר לי הרב בנימין שלמה המבורגר, המהדיר).

בספרי זוטא (פרק ה, מהד' הורביץ, עמ' 12) "ועד, שהוא כשר להועיד ומנין אף עד שאינו כשר להועיד ת"ל עד ועד". יש כאן ו' על קמץ רחב. אך אפשר שהכותב תפס את עד משורש יעד, ולכן כתוב כך על משקל להוציא, להוריד.

ב'ענייני לשון' של חנוך ילון, חלק א' עמ' 37-39 מובאות הרבה דוגמאות לכתוב אשכנזי זה: בספרה של גליקל מהמלך¹⁶⁰ מופיעות המילים יותם (יתום)¹⁶¹, למחרת (למחרת), עניו וסבלון, ידעון (ידען), עיקור (עיקר)¹⁶², יוקר (יקר), חלפון (חלפן), גם בכתוב האידוי שלה היא משתמשת לתנועת הקמץ הן באל"ף הן בו"ו – שלא ככתוב האידוי המוכר לנו, כגון פוגיל / פאגיל, זארגין / זורגין, מורגין / מארגין. ילון כותב על כך "מאחר שהיא כותבת אותה תיבה, כמעט בנשימה אחת, פעם באל"ף פעם בו"ו" (הבאתי דוגמאות של חילופים שבעמוד אחד), למעלה מכל ספק הוא שלא הבחינה ביניהם".

עוד הביא שם מ'מעשה בוך' דפוס בסיליאה שס"ב את צורות הכתיב: שופל, ברוכה, ברוכה, חרוטה, רבנים, סכונה, ומשיר של ר' אליהו בחור הנקרא 'המבדיל' היא את הדוגמאות 'גוי גומר' 'שדכונים', ומתרגום הסיידור של המומר אנטוניוס מארגאריטה¹⁶³ מובאת הבאת המילים: כפרותי, אובל (אבל), קבצון, פרנוסים, סמאויס (שמאויס), מושל קדמוני, שלומים, קדושים (קדשים), זורים (זרים), חורש (חרש).

ו' לציון קמץ רחב בספר מנהגים דבי מהר"ם

עמ' 2: ב'יומי' נוראים; עמ' 4: אומ' רב יהוד' אומ' רב, וכן בעמ' 5: אומ' רבה אומ' ר' יוחנן (וכן עוד פעמים רבות לאורך כל הספר¹⁶⁴); עמ' 6: יומ' שאומר בהן ההל' (ועוד פעמים רבות); ושם: אלוות; עמ' 8: מוגן אבות (פעמיים); עמ' 10: ובימי' טובים; ובעמ' 14: במוגן דוד; שם:

160. ראה לעיל ליד הערה 133.

161. ראה הערות 157, 136.

162. הכתיב 'עיקור' במקום 'עיקר' שכיח מאוד אצל אחרונים אשכנזיים החל מהמהרש"ל ועד אחרוני המאה העשרים, שם הוא נעלם. הנה מדרג מתוך מאות ורואלי אלפי תוצאות מפרויקט השו"ת, גרסה 22: "ובין מעיקור תקנתא" (שו"ת מהרש"ל סי' ט); "כל שכן בנדון דידן שעיקור ויסוד כל הברירה היה החכם השלם" (שו"ת דברי ריבות סי' נא); "היה הוא העיקור ושמעון היה נדחה מפניו" (שו"ת ב"ח ישנות סי' ז); "ודאי ל"ש עיקור כתובה ול"ש תוספת" (שו"ת מהרי"ט ח"ב אה"ע סי' ב); "וא"ע לכתוב רק עיקור השם" (שו"ת שער אפרים סי' קיח); "שהיה עיקור איסור הוא דלא ליחול גוי הדיין ויורה לע"ז" (שו"ת אמונת שמואל סי' ז); "והכי מוכח כנגדא דעיקור מצוה הוא יבוס" (שו"ת עבודת הגרשוני סי' יב); "כיון דעיקור איסור לאו משום הכי הוא" (שו"ת צמח צדק, הקדמון, סי' ח); "ועיקור מהפטרות נבי ר"ח טבת דאמרינן תדיר קודם" (שו"ת חות יאיר סי' י); "וכן אין צנין חצי שיעור בדבר שאין לו עיקור כלל בתורה בלאו" (שם סי' טז); "דעכ"פ במקדש שם היה העיקור בבית הבחירה מכל העולם כולו" (שו"ת יד אליהו סי' א); "דלא פליגי דאם הי' הירובי מלמעלה ונתבטל העיקור האות" (שו"ת פנים מאירות ח"ב סי' טז); "דאין לבדיקו וביעור עיקור מן התורה כלל" (שו"ת שאילת יעבץ ח"ב סי' עב); "והרי לפ"ד הרמב"ם ק"ש ותפלה שניהם יש להן עיקור מר"ת ותוספת מדברי סופרים" (שו"ת שאגת אריה, ישנות, סי' יד); "א"כ ס"ל דקדושה הוא מעיקור חייב" (שו"ת חת"ס ח"ב אור"ח סי' יז).

163. ממראה המקום המוכר בהערה 11 שם, נראה שהתרגום נכתב בשנת 1530.

164. דוגמא נוספת מפירוש רש"י על התורה (שמות ל יג): "זה יתנו – הראה לו כמין מטבע של אש, ומשקלה מחצית השקל, ואומר לו כזה יתנו". כמובן שצ"ל 'ואמר לו כזה יתנו'.

יש לציון שהכתוב 'אומר' במשמע 'אמר' מופיע בכמויות גדולות, ויש להסתפק אולי הם קראו באמת 'אומר' בלשון הווה.

מכוון; עמ' 17: אפילו הוכי; ובעמ' 18: קראי אכולהו; ושם: וב' יומי' ראשוני' של פסח; עמ' 20: דהווא יומא טובא¹⁶⁵ וכן בעמוד הבא הרבה פעמים; עמ' 21: מימי נהורות; עמ' 22: ומכוון לפניו על ביעור חמץ; עמ' 23: גזירו (במקום גזירה); שם: לות ממנו לאכול; עמ' 25: וכל שטיבולו במשקה צוריק נטילת ידים; שם: אבל אחר אכילת מרור אינו מכוון ב"ג רבו; וכן בהמשך: ומכוון מעין ג' (וכן עוד הרבה פעמים לאורך כל הספר); שם: וטובל הכריכה של מצוה ומרור; שם: הוא אמרינן; עמ' 26: לא יצא ידי חובות; שם: בין השמושות; עמ' 29: פירקי אבות; שם: משום יושבי קרונות; עמ' 31: אפופני מצוקות; שם: דשוניו באנ"כ; עמ' 33: ישב בדד וידרו כו' נוטל עליו; עמ' 34: סתום (?) תפילות¹⁶⁶; שם: ומפטירי' מן אוסף אסיפם¹⁶⁷; שם: מלמדי מקרא ובכריותיה; עמ' 35: קדיש יתום; עמ' 36: ריש לוקיש; עמ' 37: שלא יטעה אתונו (במקום אותנו); שם: קול גדול ולא יוסף¹⁶⁸; עמ' 38: הצבאות; עמ' 39: עקידותו של יצחק; עמ' 42: וה' פוקד את שרה; עמ' 43: תקיעותות; עמ' 44: כל השפורי' [שופרות] פסולים חוץ כבשי; שם: ביום הזכרון (הזכרון); עמ' 45: שומין ובצול'; שם: ואם עובר וסיפר; עמ' 46: קדחו בוכריותו ותוקע בו יצא; וכן בעמ' 47: שופר של ע"ז או של גוי אם תוקע בו יצא; עמ' 55: שורה אחרונה: צורי' לומר בכרכות אחרונ'נ'; עמ' 59: תהא חמות' דסוכה מרוב' מצילת'; עמ' 62: לולב הגזול, הדס הגזול; עמ' 67: שורה אחרונה: שבע הקופר' (הקפות); עמ' 69: והולכין לקותיהן; עמ' 77: יום המחרת; עמ' 78: אין מולין את הולד; עמ' 80: לרצאת מבית הכנסת; עמ' 81: שקותו יודע (שומתו ידוע); עמ' 83: ריבי אלעזר הגדול.

וכאן דוגמאות הפוכות, של השמטת ו' המצייתת חולם [משום שהכותב כבר 'מרגיש' את החולם כמו קמץ]:

עמ' 7: טהור[ה]; עמ' 8: שמ[ן]נה עשרה; עמ' 9: ואל ידבר מקר[ו]ן ביו שמתו שלא ינ' ציא מעיניו דמעה; עמ' 10: לקר[ו]א (וכן בעמ' 12); שם: ומזמור לתדה; עמ' 11: ח[ו]ן[ו]ר הפרשה שניים מקרא; עמ' 12: ונ[ו]ן[ו]ר צדקה; עמ' 14: שק[ו]רין בואת הברכה; עמ' 23: ודווקא קודם תצות, אבל מחצות[ו] ואילך; עמ' 26: בעב[ו]ן[ו]דה; ושם: אם יחיד הוא אינו ק[ו]ן[ו]ראו; עמ' 28: קדיש ית[ו]ן[ו]ם; עמ' 31: הצ[ו]ן[ו]מות; עמ' 32: ומנהג רב[ו]ן[ו]תינו; ושם: לא היו רנ[ו]ן[ו]חצין; עמ' 34: וינ[ו]ן[ו]ן שבין לארץ; עמ' 41: ינ[ו]ן[ו]ן צרם בבטן; עמ' 42: והחיות ישנ[ו]ן[ו]רר; עמ' 44: זכר[ו]ן[ו]נר ושנ[ו]ן[ו]פרות; שם: שיעור שנ[ו]ן[ו]פר; עמ' 45: סדר תקיעות[ו]ן[ו]ת; עמ' 48: כל החיים ינ[ו]ן[ו]ן סלה; עמ' 49: צאת הכנ[ו]ן[ו]כבים; עמ' 52: והמעות

165. כאן אולי יש לרדות ש'טוב' העברית השפיעה, הצורה 'טובא' מופיעה בעוד הרבה ספרים, אפשר למצוא זאת בקלות על ידי חיפוש הצורה 'טובא' במאגרים אלקטרוניים, כגון פרויקט השו"ת. רשימה לרונגמ: 1. ליקוט שמעוני שמואל ארמז ק"ו ד"ה אם כה: חזי מעברא אתיא לאפיה, אמר יומא טובא לגוי. 2. ספר הלכות גדולות סימן מג – הלכות בבה קמא עמוד תסד ד"ה המבייש את: עבידנא יומא טובא לרבנן. 3. רש"י מסכת מנחות דף נ"א ד"ה דלא שכיח: דמקריב כל יומא טובא. 4. הלכות רי"ף גיאת הלכות הבדלה עמוד יט ד"ה ובמוצאי שבת: והיכא דמיקלע יומא טובא באפוקי שבתא. 5. ספר שבילי הלכות סדר עצרת סימן רנב: אדמעלי יומא טובא. 6. ספר אור זרוע ח"ב – הלכות שבת סימן נט ד"ה והזורה והבורר: שרי להרוקא ביומא טובא. 8. ים של שלמה חולין פרק ח סימן נג ד"ה ולברך על טלית: עבידנא יומא טובא לרבנן. והנה 'הלכות גדולות' ורי"ף גיאת אינם אשכנזיים כלל, אבל בדקתי בתכנת 'עדי נוסח' המאחרת כתבי יד של תלמוד בבלי, ואין אפילו פעם אחת בכ"י כל שהוא 'יומא טובא' 'יומא טבא' מצאתי 232 פעמים.

166. כוונתו למקרא דאיכה 'שתם תפילתי'.

167. לשון המקרא 'אסף אסיפם' (ירמיהו ח יג).

168. לשון המקרא (דברים ה יט) 'לא יסף'.

שן[לחין לעניים; שם: ין]מא דכיפורי; שם: להנהו ען[רבי; עמ' 56: אין נעילה פן[טרחת; שם: פן]טרחת; עמ' 57: אתה חן[ננתנו; שם: מן]צאי י"כ; עמ' 58: לשן[ן מהר"ם; עמ' 59: רן]אין; עמ' 61: חתן רשן[שבן]ניו; עמ' 67: נדן[נין על המים; עמ' 68: חן]קפ"י אצל המזבח; שם: בשתי לילות אחר[ן]נות; עמ' 69: הקן[נה; שם: אגן]זים; עמ' 70: נן[ן לדרו האבות; עמ' 73: פרשת זכ[ן]ר; שם: נהגו לעש[ן]תן; עמ' 74: וען[ן]מד הקורא; שם: שאינ' חזר[ן]ת ריקס; עמ' 75: בקן[ן]ל רם; עמ' 76: לדן[ן]רות, הצן[ן]מות; חתן[ן]דרו; עמ' 81: פנים חדש[ן]ת; עמ' 82: ומשן[ן]ררין; עמ' 83: וחן[ן]זר ואומר; ושם: והן[ן]רו לו; עמ' 84: ונן[ן]תנת לו.

סוף דבר: כתיבים כאלו מוכיחים על תקופה של טשטוש בין קמץ רחב לחולם, תופעה שלא קיימת בימינו, ואף לא היתה קיימת בזמן הראשונים באשכנז וצרפת [שלא לדבר על הספרדים שאצלם מעולם לא היה כדבר הזה]. מה שמראה על שלב שהקמץ כבר נדמה לחולם, ואילו החולם עדיין היה 'ספרדי' (o) ולא הספיק ללבוש את גווני צורתו האשכנזית (AU או OU או EY או OY).

נספח ד

דוגמאות ממחזורים אשכנזיים לשגיאות של חילופי קמץ-פתח, וצירי-סגול.

מחזור מינכן 21 מהמאות ה"ג-י"ד

מחזור מינכן 21, מאות ה"ג-י"ד, חילופי קמץ-פתח וצירי-סגול, מילות 'עמק' 'תקפ' כתובות ב"ו ומונקדות חולם

כ"י אוקספורד 627, מחזור אשכנזי משנת ה' אלפים י"ח

אוקספורד 627

חילופי קמץ-פתח וצירי-סגול, כ"י אוקספורד 627 מחזור אשכנזי משנת ה"ח, י"ח 1258

כ"י פריס 644, מחזור אשכנזי משנת ה' אלפים כ"ד